

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE HİLAFET

Editörler:

Mustafa Sabri Küçükaşcı

Ali Satan

Abdulkadir Macit

ilem
YAYINLARI

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE HİLAFET

Editörler: Mustafa Sabri Küçükaşcı, Ali Satan, Abdulkadir Macit

Yayın No: 33

Araştırma Serisi: 14

ISBN: 978-605-69007-5-4

1. Basım, Temmuz 2019

Yayına Hazırlık: Mehmet Beydemir

Tashih: Fatih Güvendi

Kapak: Zahid Yıldırım

Kapak Görseli: Mustafa b. Yusuf Ömer ed-Darî'e ait Siyer-i Nebi'de, Ashab'ın

Hz. Ebubekir'e biat ederek halifelliğini ikrar etmesi (T.S.M. Ktp., H. 1223)

İç Tasarım: T. Erdal Kara

© İLEM Yayınları 2019

Tüm yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Baskı ve Cilt

Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti. Sertifika No.: 23593

Tel: 0312 395 99 95

ilem
YAYINLARI

Aziz Mahmut Hüdayi M. Halk C. Türbe Kapısı S. No:13 Üsküdar - İstanbul

Tel: 0216 310 43 18 Faks: 0216 310 43 18

www.ilemyayinlari.com - info@ilemyayinlari.com

İLEM Yayınları, İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ve Nobel Akademik Yayıncılık ortak markasıdır.

Osmanlı Hilafeti Tartışmaları I: Son Abbâsî Halifesi III. Mütevekkil'in 27 Yılı (1516-1543)

Uğur Demir*

Giriş

Hilafet araştırmalarının önemli bir ayağını "Osmanlı Hilafeti" teşkil eder. Buna mukabil mezkûr konunun genel olarak dar tartışmalar minvalinde ele alındığı, şartların bir gereği olarak çalışmaların, hilafetin devri ve özellikle de 19. yüzyıl ile Cumhuriyet devrindeki tartışmalara tek-sif edildiği görülmektedir. Buna mukabil "Osmanlı Hilafeti"nin hâlâ birçok noktası ele alınmış değildir.¹

Osmanlı hilafeti bahsinde Yavuz Sultan Selim devrinde Memlûk Devleti'ne son verilmesi bir dönüm noktasıdır. Zira bu sayede hem Haremeyn'e hem de mukaddes ema-

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, ugur.demir@marmara.edu.tr

1 Osmanlı hilafetiyle ilgili yapılan çalışmalara dair bir literatür değerlendirmesi için bk. Ş. Tufan Buzpınar. "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirilmesi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/1 (2004):113-131.

netlerin önemli bir kısmına hâkim olunmuştur. Dahası Mısır'daki son Abbâsî Halifesi III. Mütevekkil de esir edilmiştir. Çalışmalarda genellikle Mercidabık Savaşı'ndan sonra esir düşen III. Mütevekkil'e Yavuz Sultan Selim'in pek de önem vermediği, Osmanlı sultanının onu sıradan bir sürgün olarak İstanbul'a gönderdiği ve halifenin burada "sefi" bir hayat yaşadığı için bizzat sultanın emriyle Yedikule'ye hapsedildiği, Osmanlı sultanlarının daha I. Murad devrinden itibaren "halife" unvanını kullandıkları ve bu bağlamda Osmanlıların daha kuruluş devrinden itibaren gazanın lideri olmaktan mülhem bir hilafet anlayışı geliştirdikleri, Yavuz Sultan Selim devrinde de bu mirasın bir sonucu olarak Abbâsî halifesi ile hilafet minvalinde ilgilendirmediği yazılagelmiştir.

Bu bağlamda meselenin klasik dönemde ifade ettiği anlamının tespiti için Yavuz Sultan Selim'in Mısır'daki son Abbâsî Halifesi III. Mütevekkil ile olan münasebetlerinin ortaya konulması büyük önem taşımaktadır.² Ancak konu bugüne kadar yapılan çalışmaların önemli bir kısmında daha çok hilafetin bir törenle devredilip edilmediği tartışması ekseninde ele alınmış,³ zaman zaman ana kaynaklardaki bilgiler maalesef ilmi gayretkeşlik kisvesi altında tahrip edilerek veya keyfi kullanılarak, tarihî zeminden uzak bir iklimde değerlendirilmiştir. Bu manada hilafetin Yavuz Sultan Selim'e devri meselesine dair hâlâ Türkiye'deki tek müstakil çalışmanın müellifi olan Faruk

2 Bu minvalde Halil İnalcık, bir makalesinde şunu kaydeder: "I. Selim'in hilafet müessesesi ile olan ilişkileri bugüne kadar tam anlamıyla açıklığa kavuşturulamamıştır" ("Osmanlı İmparatorluğu", trc., Vahdettin Engin, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 93 (Aralık 1994):159.

3 Son Abbasi Halifesi III. Mütevekkil'in hilafeti bir törenle Yavuz Sultan Selim'e devredip devretmediği meselesine dair araştırma eserlerindeki ifadelerde büyük tenakuzlar ve yanlışlar mevcuttur. Bu problemleri zikredilen konuya dair kaleme aldığımız müstakil bir yazıda ayrıntılı olarak ele alacağımız için burada fazla temas edilmeyecektir.

Sümer'in kaleme aldıklarının müstesna (!) bir yeri vardır.⁴ Sümer âdeta III. Mütevekkil'i itibarsızlaştırarak hilafet tartışmalarını farklı zeminlere taşımak istemiş, halifeden bahseden ve kendisinin de sıkça müracaat ettiği kaynakları her fırsatta ya "uydurmak" ya da "abartmakla" itham ederek problemli bir metin inşa etmiştir. Sümer'in çalışmasının bu meselede hâlen en fazla atıf yapılan kaynak olması daha da önemlisi Osmanlı hilafetiyle ilgili algıda bir mihenk taşı olarak görülmesi, problemi daha sıkıntılı hâle getirmektedir. Bütün bunlar dikkate alınarak bu çalışmada kaynaklar ışığında Osmanlı hilafeti tartışmalarının dönüm noktalarından biri olan Mısır'daki son Abbâsî Halifesi III. Mütevekkil'in Mercidabık zaferinden 1543'te Kahire'de ölümüne kadar geçen süreçteki hayatı yeniden ele alınacak ve bu bağlamda III. Mütevekkil'in Osmanlılara esir düşmesi, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'daki hâkimiyetinde oynadığı rol, neden İstanbul'a sürüldüğü, İstanbul'daki hayatı ve neden hapsedildiği, Hain Ahmed Paşa'nın isyanına destek verip vermediği, ne zaman ve neden Mısır'a geri gönderildiği meseleleri üzerinde durulacaktır.

Mütevekkil'in Osmanlılara Esir Düşmesi

Tam adı Mütevekkil-Alellah Ebû Abdillâh Muhammed el-Mütevekkil-allâh bin el-Müstemsik-billâh Yakub el-Abbâsî olan III. Mütevekkil'e, kendisinden önceki halife olan

4 Faruk Sümer, "Yavuz Sultan Selim Halifeliği Devraldı mı?", *Belleten*, LVI/217 (Ankara 1992):675-701. Benzer şekilde Yavuz Sultan Selim devri üzerine önemli çalışmalardan birinin müellifi olan Tansel'in yazdıkları da tenkide tâbi tutulmalıdır ("Hilafet Meselesi", *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 2016, 260-268). Sümer ve Tansel'in çalışmalarının yanında Yavuz ve III. Mütevekkil'in münasebetlerine bir şekilde temas eden çalışmaların büyük bir kısmında da benzeri sıkıntıların mevcut olduğu görülmektedir.

babası Müstemsik-Billâh Yakub'un⁵ yaşlılığını ileri sürerek hilafetten çekilmesi üzerine 1508'de Memlûk Sultanı Kansu Gavri halife olarak biat etti. Selefi yani babası hayatta iken bu makama getirilen ilk ve son halife, III. Mütevekkil'di. Bu durum ileride ele alacağımız üzere çeşitli tartışmaların ortaya çıkmasına sebep oldu.⁶

Yavuz Sultan Selim, Memlûk topraklarına doğru hareket ettiğinde III. Mütevekkil de Kansu Gavri komutasındaki Memlûk ordusuyla birlikte Mercidabık'a kadar gelmişti. 24 Ağustos 1516'da Mercidabık'taki muharebe, Osmanlı ordusunun mutlak zaferi ile sonuçlandı. Savaşta Mısır'ın hazineleri ile birlikte hâkimiyet ve hilafetin tevarüs ve meşruiyetine dair sembolik anlam atfedilen mukaddes emanetlerin önemli bir bölümü ele geçirilirken, Mısır ileri gelenlerinin birçoğu da esir edildi. Esirler arasında Memlûklerin dört mezhep başkadısından üçü ile III. Mütevekkil de vardı.⁷ Ancak Mütevekkil'in ne zaman esir düştüğüne dair kaynaklarda kesin bir bilgi yer almamaktadır. Yalnızca İbn Tolun, halife ve üç mezhep başkadısının perişan bir hâlde Halep'e girdiklerini bildirir.⁸ Halep Emiri Hayır Bey, 28 Eylül 1516'da şehri emanla Yavuz'a teslim edince buradaki Memlûk ileri gelenlerinin önemli bir kısmı ile Gavri'nin bıraktığı hazine de Osmanlıların eline geçmiştir. Dolayısıyla halife ve başkadılar da muh-

5 el-Müstemsik-Billâh Yakub, 1497-1508 yılları arasında hilafet makamında bulunmuş, 1508'de kendi rızasıyla halifelikten ayrılmıştır ve 1521'de vefat edene kadar hayatını Kahire'de sürdürmüştür (Ali Aktan, "Mısır'da Abbâsi Halifeleri", *Belleten*, LV/214 (Ankara 1991): 643-645).

6 III. Mütevekkil ile ilgili genel bilgiler için bk. Ali Aktan, "Mısır'da Abbâsi Halifeleri", 645-646.

7 Mercidabık mücadelesinde III. Mütevekkil'in rolüne dair en ayrıntılı bilgileri İbn İyâs kaydetmektedir (bk. İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi (Bedâ'i'ü'z-Zühûr fî Vekayi'i'l-Duhûr)*, trc., Ramazan Şeşen, İstanbul, 2016).

8 Sümer, "Yavuz Sultan Selim Halifeliği Devraldı mı?", 684.

temelen Mercidabık yenilgisinden sonra Halep'e sığınmış ve şehrin tesliminden sonra esir düşmüş olmalıdırlar.⁹

Yavuz Sultan Selim, Halep'in teslim alınmasından sonra bir müddet şehre girmedi. Bu sırada III. Mütevekkil, Şâfiî Başkadısı Kemaleddin el-Tavil, Mâlikî Başkadısı Muhyiddin b. el-Demîrî ve Hanbelî Başkadısı Şihabeddin el-Futûhî'yi Halep yakınlarındaki Gökmeşdan'da huzuruna kabul etti. Bu karşılamayı İbn İyâs rivayetlere istinaden şöyle anlatır: "Halife Meydan'da oturan Osmanoglu'na ziyarette gidince Osmanoglu onu karşıladı, büyük saygı gösterdi. Halife oturunca ona: "Ashınız nereden?" dedi. O da "Bağdad'dan" dedi. Sultan Selim ona: "Sizi Bağdad'a göndereyim" dedi. Bu konuda çeşitli sözler dolaştı. Halife yanından ayrılmak isteyince ona ipekten siyah bir dolama (hil'at) giydirdi, mal verdi, Halep şehrine gönderdi, Halep'ten kaçmaması için tedbir aldı."¹⁰

Abbâsî Halifesi III. Mütevekkil ve üç mezhep başkadısını yanına alan Yavuz Sultan Selim, fethettiği bölgelerde meşruiyetini sağlamak adına önemli bir avantaj elde etmişti. Ayrıca bu durum Memlûklü payitahtında da meşruiyet ve iktidar mücadelelerinin yaşanmasına sebep oldu. Nitekim Kahire'de bir taraftan yeni sultanın diğer taraftan da halifenin kim olması gerektiği tartışmaları başladı. Her iki mesele de birbiriyle yakından ilgiliydi. Zira Memlûk geleneklerine göre yeni sultanın seçilebil-

9 Halep'in teslimiyle ilgili İbn Zünlül ayrıntılı bilgiler verir (Eman Hayajneh, "İbn Zünlül'ün 'Vâkıatı Sultan Selim ve es-Sultan Kansu el-Gavri' Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirilmesi", (Doktora Tezi, Eman Hayajneh, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 104-107). Ayrıca bk. Yalçın Hatunoğlu, "İdris-i Bidlisî'nin Selim-namesinde Doğu Anadolu'nun Fethi", (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998), 105-106).

10 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 72-73, 81. Ayrıca bk. Valisij Vladimiroviç Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni*, Halife ve Sultan, trc., İlyas Kamalov (İstanbul, 2006), 103.

mesi ve meşruiyetini temin edebilmesi için meşru halife tarafından tanınması gerekliydi. Aynı durum halife için de geçerliydi.¹¹ Bu yüzden Kahire’de önce sultan sonra da yeni bir halife seçimi meselesi halledilmeliydi.

Mercidabık yenilgisinin ardından Kahire’de asayiş uzun süre Kansu Gavri’nin yeğeni Davadâr Tomanbay sağladı. Kansu Gavri’nin öldüğü haberi geldikten sonra şehirde kimin yeni sultan tayin edilmesi gerektiğine dair alevlenen tartışmalar, emirlerin Kahire’ye gelişlerine kadar devam etti. Bu süre zarfında hükümlerlik alameti olarak cuma namazlarında hutbede yalnızca III. Mütevekkil’in adı okundu.¹² Çünkü esir olduğu ve yerine de yeni bir halife seçilmediğine göre meşru halife hâlâ oydu.

Kahire’de sultanın kim olacağına dair belirsizlik, Memlük devlet idaresinde önemli vazifeler ifa eden emirler şehre gelene kadar devam etti. Çünkü Memlük geleneklerine göre sultanı, emirler seçerdi.¹³ Mercidabık yenilgisinden sonra Şam’a sığınan fakat burada halk tarafından kötü muameleye maruz bırakılan emirler, 7 Ramazan 922/4 Ekim 1516’dan itibaren Kahire’ye gelmeye başladılar. Bu durum 13 Ramazan 922/10 Ekim 1516’ya kadar devam etti. Hayatta kalmayı başaran emirlerin gelmesiyle sultanlık meselesi daha da hareketlendi. Emirler aralarında yaptıkları toplantılarda Tomanbay’ın sultan olmasını kararlaştırdılar. Böylülikle Tomanbay, toplantıda alınan karar gereğince sultan ilan edildi ve ona biat töreni yapıldı. Şu durumda Mısır’daki sultanlık meselesi halledilmiş

11 Memlüklerde halife ve sultan seçimi için bk. Mahmud Rızk Selim, “İkinci Abbasi Halifeliği”, trc., Ali Aktan, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (Erzurum 1990): 357-368; Samira Kortantamer, *Bahrî Memlûklar’da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler* (İzmir, 1993), 69-79.

12 İbn İyâs, *Yavuz’un Mısır’ı Fethi ve Mısır’da Osmanlı İdaresi*, 79.

13 Memlük idaresinde emirlerin rolü için bk. Samira Kortantamer, *Bahrî Memlûklar’da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, 79-112.

gibi gözüküyordu ancak bu durumun meşruiyeti için yeni sultanın halife tarafından da tanınması gerekiyordu. Bu nedenle Tomanbay, emirlerin biatinin ardından 14 Ramazan 922/11 Ekim 1516'da, III. Mütevekkil'in babası sabık halife Yakub'un yanına gitti ve ondan halife nâibliğini ilan etmesini istedi. Yakub da III. Mütevekkil'in Mercidabık seferine çıkmadan önce kendisine verdiği vekâletnameye istinaden nâibliğini ilan etti. Bundan sonra Tomanbay, oğlu Muhammed el-Mütevekkil'in nâibi olarak Yakub'a biat etti ve ona hil'at giydirdi ardından da Yakub'un da katıldığı Tomanbay'a biat merasimi icra edildi.¹⁴ Böylece Kahire'de hem sultanlık hem de halifelik meselesi halledilmiş oldu.

Kahire'de sultanlık ve halifelik konusunda yaşanan kriz, Yavuz Sultan Selim'in elini güçlendirmişti. Zira Halep'te kendi adına hutbe okutturan, bölgenin önde gelen beyleri tarafından resmen hükümdar tanınan, mukaddes emanetlerin bir kısmını ele geçiren ve Abbâsî Halifesi III. Mütevekkil'i elinde bulunduran Osmanlı sultanı, fiilen Memlûk hükümdarının yetkilerini devralmış gibi hareket ediyordu.¹⁵ Mısır'ın yeni hükümdarı Tomanbay'ın sul-

14 Tomanbay'ın sultan, Yakub'un da halife nâibi seçilmesinin ayrıntıları için bk. İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 82-83, 97-100. İbn Zünbül de Tomanbay'ın sultan seçilmesini anlatır (Eman Hayajneh, *İbn Zünbül'ün 'Vakıratu Sultan Selim ve es-Sultan Kansu el-Gavri' Adlı Eseri*, 115-116). Araştırma eserlerin önemli bir kısmında Yakub'un oğlu yerine halife seçildiği yazılmıştır fakat Yakub'a halife olarak değil halife nâibi olarak biat edildi. Aynı durum Yavuz'un eline esir düşen mezhep başkaları için de geçerlidir. Zira onların da yerine nâibler tayin edildi. Tansel, Yakub'un tekrar halife seçildiğini Barthold'a atf yaparak ileri sürer (*Yavuz Sultan Selim*, 261, dipnot no. 628) ancak Barthold, eserinde böyle bir bilgi vermeyip Yakub'a halifenin görevlerini yerine getirmek üzere biat edildiğini yazar (Barthold, *Halife ve Sultan*, 103-104).

15 Şehabettin Tekindağ, Yavuz'un mukaddes emanetlerden başka Halep'e geldiğinde Mütevekkil'den halifelik alametlerini almasının muhtemel olduğunu yazar (Şehabettin Tekindağ, *Fatih'den III. Murad'a Kadar Osmanlı Tarihi (1451-1574) Ders Notları* (İstanbul, 1977), 135).

tan seçildikten sonra Abbâsî Halifesi Yakub'a huzurunda hil'at giydirdiği gibi Yavuz'un da Mütevekkil'e hil'at giydirmesi bu durumun apaçık bir göstergesiydi. Hatta Osmanlı müelliflerinden Celalzâde'nin ifadesiyle, Gavri'nin ortadan kalkmasıyla birlikte Çerkez saltanatı da Osmanlılara intikal etti.¹⁶

Yavuz Sultan Selim'in Halep'te iken III. Mütevekkil ile ne gibi münasebet tesis ettiğine dair İbn İyâs'ın yukarıda naklettiğimiz ifadelerinden başka bir bilgiye sahip değiliz. İlave olarak Osmanlı kaynaklarında halifenin adının zikredilmediğini de belirtmeliyiz. Bu durumdan hareketle Sümer: "(Yavuz'un) el-Mütevekkil'e, tabîi başkadılara da ehemmiyet vermediği anlaşıyor. Memlûk seferine katılmış olan Osmanlı müverrihlerinin Halife'den hiç söz etmemeleri şüphesiz bu husus ile ilgilidir. Fazla olarak Di-maşklı müverrih İbn Tolun Halife ile üç başkadının şehre acınacak bir kıyafet içinde girdiklerini bildirir. Bu da Halife için gerçek durumunun ne olduğunu açıkça gösterir"¹⁷ değerlendirmesinde bulunur.

Sümer'in atıf yaptığı İbn Tolun'un kaydettiği malumatı da eksik kullandığı anlaşılmaktadır. Nitekim müderris olarak görev yapan ve Mercidabık Savaşı'nda Şam'da bulunan İbn Tolun,¹⁸ III. Mütevekkil'e dair başka bilgiler de vermekte, halifenin Yavuz Sultan Selim'in

16 Nevzat Erkan, "Celalzade Salih ve Tarih-i Mısır-ı Cedid Adlı Eseri (Edisyon Kritik)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 255. Osmanlı kaynaklarında Memlûk hükümdarlarına zaman zaman Mısır halifesi zaman zaman da Mısır sultanı denilmektedir (Selâhattin Tansel, "Silâhşor'un Fetih-nâme-i Diyâr-ı Arab Adlı Eseri", *Tarih Vesikaları*, Yeni Seri: I, 2 (17) (Ocak 1958), 301). "Taht-ı hilâfetden dâr ve saltanatdan mehcûr" (Samet Tınaz, "Rıdvanpaşazâde Abdullah Çelebi, Tarih-i Mısır (İnceleme ve Metin)" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2016), 183.

17 Sümer, "Yavuz Sultan Selim Halifelîği Devraldı mı?", 684.

18 İbn Tolun hakkında bk. Ahmet Kavas, "İbn Tolun, Şemseddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 415.

şehre girişinden iki gün sonra 29 Eylül'de Şam'a geldiğini, yanında da esir düşen üç başkadının bulunduğunu, halifenin şehre yerleştirildiğini, başkadıların ise Salihiya'da kaldıklarını kaydetmektedir.¹⁹ İbn Tolun'un verdiği bu bilgiler, halifenin Halep'te göz hapsine alınmasına rağmen Yavuz Sultan Selim'in ardından Şam'a getirildiğini, İbn İyâs'ın ise bundan haberdar olmadığını ortaya koyar. Halifenin Şam'a getirilmesinin ardındaki esas niyet neydi bilinmez fakat burada da Osmanlı sultanının otoritesinin sağlamlaştırılması için bir meşrulaştırma aracı olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.²⁰ Bu hususun en önemli mesnetlerinden biri ise Yavuz Sultan Selim adına yeni Memlûk Hükümdarı Tomanbay'a gönderilen mektuptur.

Şam'dan Yavuz adına Tomanbay'a gönderilen nâme şöyledir:

Bizim saadetli makamımızdan Emir Tomanbay'a! Allah bana İskender gibi Mağrip'ten Meşrik'a bütün dünyaya hâkim olma-
cağımı ilham etti. Sen satın alınmış memlûksün. Hükümdar olman caiz değildir. Ben yirmi cedde kadar melik oğlu melikim. Halifenin ve kadıların ahidnâmesiyle hükümdar oldum. Sultan el-Gavri'nin ölümü üzerine ben ülkeyi kılıçla zaptettim. Bağdad halifelerine yapıldığı gibi, her yıl bana Mısır haracını gönder. Ben yeryüzünde Allah'ın halifesiyim. Senden daha çok Haremeyne hizmet etmeye layıkım. Eğer bizim hışmımızdan kurtulmak istiyorsan Mısır'da bizim adımıza para bastır, hutbe okut. Sen Mısır'da bizim nâibimiz ol, Gazze'den itibaren Mısır'ı idare et, Şam'dan Fırat'a kadarki yerler bizim olsun. Eğer bize itaat etmezsen Mısır'a girer, oradaki Türkleri ana karnındaki ceninleri öldürürüm.²¹

19 Barthold, *Halife ve Sultan*, 103.

20 Yavuz Sultan Selim'in Şam'daki günlerine dair bk. Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim* (Gözden Geçirilmiş Yeni Baskı) (İstanbul, 2016), 245 vd.

21 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 117. Tomanbay'a gönderilen nâmenin muhtevasını Osmanlı kaynakları farklı nakleder. Mesele, Çerkesler Kâtibi Yusuf, mektupta Yavuz'un Tomanbay'a hutbe ve sikkeyi

Yavuz Sultan Selim'in III. Mütevekkil'e bakış açısının mahiyetine dair en önemli kaynaklardan biri olmasına rağmen bu mektubun üzerinde fazla durulmamış olması dikkat çekicidir. Sümer ise mektubu büyük oranda tahrif ederek kullanmıştır. Zira Sümer, Yavuz Sultan Selim'in "Halifenin ve kadıların ahidnâmesiyle hükümdar oldum" ifadesini Tomanbay'a söylenmiş gibi şu şekilde tercüme ederek değerlendirmiştir: "Sen Halife ve kadılara minnet ederek sultan oldun. Ancak kılıcımın hakkı olarak, aynı zamanda Gavrî'nin ölümü ile bu yerlerin mülkiyeti bana geçmiştir." Nâmedeki, Yavuz'un kendisini Bağdat halifeleri konumunda gördüğünü ortaya koyan ifadelere hiç temas etmemiş, Osmanlı sultanının kendisini "Allah'ın yeryüzündeki halifesi" nitelendirmesini ise tarihî devamlılık (!) olarak yorumlamıştır.²²

Tomanbay'a gönderilen nâme, Yavuz Sultan Selim'in yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kendisini bir Memlûk hükümdarı gibi gördüğünü ve bu manada III. Mütevekkil ile mezhep başkadılarının da en önemli meşrulaştırma vasıtası addedildiğini bir kez daha teyit etmektedir. Ayrıca halifenin Yavuz Sultan Selim'in sultanlığını resmî bir törenle kabul ettiği de anlaşılmaktadır. Bu törenin mahiyetine dair şimdilik

kendi adına okutmasını böylece "mesned-i hilâfette" kendisinin nâibi olmasını aksi hâlde dökülecek Müslüman kanından kendisinin mesul olduğunu kaydedildiğini yazar (Mehmet Doğan, "Çerkesler Kâtibi Yusuf'un Selim-nâmesi'nin Mukâyeseli Metin Tenkidi ve Değerlendirmesi", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987), 107). Mektup için ayrıca bk. İdris-i Bidlisi, *Selim Şah-nâme*, haz., Hicabi Kırlangıç (Ankara 2001), 328; Celalzâde, *Selimnâme*, 191-192; Rıdvanpaşazâde, *Târih-i Mısır*, 188-189.

22 Sümer, "Yavuz Sultan Selim Halifelîği Devraldı mı?", 685. Mektup hakkında "Selim, bu mektubunda 20 hükümdarın torunu olan kendisini, 'satın alınan ve satılan' köle olan Tumanbay ile karşılaştırmıştır. Ayrıca Selim, halife ve kadılardan hükümdarlık onayını aldığını da mektubunda belirtmiştir" tespitlerinde bulunan Barthold'u (Barthold, *Halife ve Sultan*, 104) gören Sümer'in tercümede böyle iradi bir tasarrufta bulunduğu anlaşılmaktadır. Sümer'in bu yanlışının sonraki araştırmacılar tarafından da zaman zaman tekrar edildiği görülmektedir.

bir bilgiye sahip değiliz fakat hilafetin devri tartışmalarında önemli anlamlar taşıdığı kanaatindeyiz. Nitekim bazı eserlerde Osmanlı hilafeti bu törenle birlikte başlatılmaktadır. Osmanlı sultanının kendisini Abbâsî halifelerine benzetmesi ve “Allah’ın halifesi” olduğunu kaydetmesi de üzerinde durulması gereken dikkat çekici hususlardır.

Mütevekkil Tekrar Kahire’de

III. Mütevekkil’in 29 Eylül 1516’da Şam’a getirilmesinden 23 Ocak 1517’de Kahire’ye gelişine kadar geçen süredeki faaliyetlerine dair kaynaklarda, yukarıda zikrettiklerimiz haricinde bir bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzden Mütevekkil’in Yavuz Sultan Selim ile birlikte Kudüs’e gidip gitmediğini bilemiyoruz. Ancak Ridaniye seferi için Osmanlı ordusuyla birlikte Mısır’a geldiği kesindir. Nitekim Ridaniye zaferinin ardından Yavuz Sultan Selim Kahire’ye girmeden önce şehirde sultanın otoritesinin temin edilmesinde halifenin önemli vazifeler ifa ettiği anlaşılmaktadır.²³

III. Mütevekkil, mutantan bir zafer alayının önünde 30 Zilhicce 922/23 Ocak 1517’de, Kahire’nin Zafer Kapısı’ndan içeri girdiği sırada münadiler; “halka eman verildiğini, alışverişin serbest olduğunu, kimsenin kimseye karışmayacağını, zulüm kapısının kapanıp adalet kapısının açıldığını, Çerkez Memlûkü saklayanlara göz yumulmayacağını, bu gibilerin kapısının önünde idam edileceğini, el-Melik el-Muzaffer Selimşah’a dua edilmesini” ilan ediyorlardı. Mütevekkil’in zafer alayıyla Kahire’ye girmesinden sonra camilerde Yavuz adına: “Ey Allah’ım! *Sultanoğlu sultan, karaların-denizlerin hâkimi, iki orduyu yenen, İki Irak’ın sultanı, hadim el-harameyn eş-şerifeyn el-Me-*

23 Emecen, *Yavuz Sultan Selim* (Gözden Geçirilmiş Yeni Baskı), 337.

lik el-Muzaffer Selimşah'ı muzaffer kıl, ona yardım et, feth-i mübin nasip eyle ey dünya ve ahretin sahibi, âlemlerin Rabbi" şeklinde hutbe okundu.²⁴ İbn İyâs'ın kaydettiğine göre, Tomanbay'ın öldürülmesinden sonra Selim ile araları bozulana kadar Mısır'ın idaresinin başında Halife Mütevekkil bulunmuştu.²⁵

Haydar Çelebi Rûznâmesi'ndeki bir kayda göre, fîrari Memlûk Sultanı Tomanbay'ın teslim olması için de Mütevekkil tavassutta bulunuyordu. Yine bu eserde belirtildiğine göre, Mütevekkil adına Tomanbay'a teslim olması için mektup dahi gönderilmişti. Bu vesileyle Haydar Çelebi şu önemli bilgileri verir:

Şehr-i Saferü'l-hayr sene 923 (Şubat-Mart 1517): Gurreinde divâna geldiler. Buluşulmadı. Sekizinci gününde mahbûslar İskenderiye'ye gönderildi. Beylerden gayri sol bölük ağası Mûsâ Bey'le mukayyed ü mahfûz. Onuncu gününde Tomanbay'dan girü ol kâdı gelüp tekrâr amân hükmün bi'l-müşâfehe taleb eyleyüp bir mu'temed âdem istedi. Onbirinci gününde paşalar divâna gelüp Tomanbay'ın gelmesin ve âdem gönderilmesin tedbîr itdiler. Halife ve dört mezheb kadıları Hudâvendigâr'a bile varup bi'l-müşâfehe hünkâr amân ihsân eyledi. Onikinci gününde oturak olup âl-i Abbâs'dan Halife el-Mütevekkil ala'llah Mevlânâ Muhyiddin ki mahrûse-i Mısır'da halife-i Abbâsiye bakıyyesidir, âdemisiyle mezheb kadısı ve sâbıkâ Anadolu defterdârı olan Mustafa Çelebi ilçî ta'yîn olunup ve Tomanbay'dan gelen Abdüsselâm nâm kadı ile bile getirilüp hükm-i şerif yazıldı ve Hayra Bey'den ve Halife'den mekâtib irsâl olundu.²⁶

24 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 136-137. Keşfi, Ridaniye zaferinden sonra üç gün şenlik yapıldığını ve Yavuz Sultan Selim adına "hutbe-i hilâfet" okunup "sikke-i saltanat" basıldığını kaydeder Şefâettin Severcan, "Keşfi'nin Selim-namesi" (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988), 128.

25 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 148. Bu bağlamda İbn İyâs, Halife Mütevekkil'in Mısır ileri gelenlerine tavassut etmesi ve bazı sıkıntıları halletmesine dair birçok misal verir (İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 148-150).

26 Ali Seslikaya, "Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu ve Mısır Seferi Menzîlnâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi: Transkripsiyon ve Değerlendirme" (Yüksek Lisans Tezi, Gazios-

Haydar Çelebi'nin verdiği malumatı İbn İyâs da doğrular. Ayrıca İbn İyâs, Haydar Çelebi'nin yazmadığı başka hususlara da açıklık getirir. İbn İyâs'ın kaydettiğine göre, Tomanbay'ın 923 Safer'i (Şubat 1517) başlarında Kahire'de Yavuz Sultan Selim tarafına geçen memurlara, şehrin ileri gelenleri ve sır kâtibine: "Sübhânallâh siz bizi unuttuysanız biz sizi unutmadık" yönünde mektuplar gönderdiği haberleri duyuldu. Bu haberden birkaç gün sonra da Tomanbay, Yavuz'a bir mektup gönderdi. Tomanbay'dan gelen mektup üzerine Osmanlı sultanı da halifeyi, dört başkadıyı ve Mısır'ın diğer ileri gelenlerini huzuruna çağırdı. Onların yanında Tomanbay'a gönderilmek üzere bir yemin mektubu yazdırdı. Yavuz, mektubu dört başkadı ve Mütevekkil ile birlikte Tomanbay'a göndermeyi düşünse de halife bazı bahaneler ileri sürerek kendisinin gönderilmesine mâni oldu. Halife yerine ise davadarı Birdibek gönderildi. Halife davadarı Birdibek ile dört başkadı söz konusu mektubu Tomanbay'a iletmek üzere yola çıktılar ancak yolda saldırıya uğradıkları için bu teşebbüs akamete uğradı.²⁷

Yaşibey (?) adlı bir Çerkez'in sorgu kaydındaki ifadeler de halifenin Yavuz nezdindeki konumuna dair önemli bilgiler ihtiva eder. Zira Yaşibey, Mütevekkil veya Yakub'un ismini vermeden fakat kuvvetle muhtemel III. Mütevekkil'i kastederek halifenin Yavuz Sultan Selim nezdinde şefaetçi olduğuna dair şunları söylemiştir:

manpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 160-161. Silahşor, Tomanbay'a dört mezhep kadılarının gönderildiğini yazar ama halifeden bahsetmez (Selâhattin Tansel, "Silâhşor'un Feth-nâme-i Diyâr-ı Arab Adlı Eseri", *Tarih Vesikaları*, 2/17 (Ocak 1958), 445). Kemalpaşazâde'ye atfedilen *Selîmnâme*'de ise yalnızca bazı Mısır ulemasının gönderildiği kaydedilmiştir (Ali Kökoğlu, "Kemal Paşa-zâde'nin Selim-nâmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1994), 200). Keşfi ise Anadolu Defterdarı Mustafa Çelebi ile dört mezhep kadılarının gönderildiğini kaydeder (Şefâettin Severcan, *Keşfi'nin Selimnamesi*, 133).

27 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 155-156. Ayrıca bk. Barthold, *Halife ve Sultan*, 104.

Benüm karındaşım anınla bile yürürken bana mektûb gönderdi, eyitdi ki benüm bir nökerümle sana varaka gönderdüm. Vusûl bulucak ben Şirhiyyet nâm köyde olurum. İmdi senün hâlin ve Mısır'un ahvâli nedir bana haber gönder' demiş. Ben dahi haber gönderdim ki, 'Devletlü hudâvendigâr Mısır'da oturuyor ve bana emân virdi. Sen dahi yabanda yürüme, doğru Halife yanına gel sana dahi emân virsünler'. Andan sonra işitdim ki mezkûr kâşif ile Tomanbag'ın yanına varmış. Bundan evvel ki karındaşımın hizmetkârı ki gelüp bana mektûb getürdükte ben dahi ağız haberi gönderdim, mektûb göndermeye havf eyledüm...²⁸

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'da hâkimiyetini tesis etmek ve Tomanbay'ın devam eden saldırılarına karşı halkın desteğini elde etmek maksadıyla sadece III. Mütevekkil'den değil babası Yakub'tan da destek aldığı görülür. Osmanlı tarihçilerinden Rıdvanpaşazâde, sabık halife Yakub ile Yavuz Sultan Selim'in münasebetleri vesilesiyle "Ve bunlardan Ya'kub el-Mütemessik mu'âmmar-i bî-basar olmuş ve Sultan Selim Han Mısır'a vardıkda getürdüp görmüş ve nice vechile dü'âsın almış idi."²⁹ kaydını düşer. Rıdvanpaşazâde'nin bu ifadelerinden Yavuz'un Mısır'daki sultanlığını, -tıpkı Memlük sultanlarında olduğu gibi- meşrulaştıran kişilerden bir diğerrinin de Yakub olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim müellifin, Memlük hükümdarları ile halifelerin münasebetlerini izah ederken kullandığı "selâtin-i Mısır'da serîr-i saltanâta cûlûs idenler şeyh misâli götürürler ve dü'â-yı hayr alurlar idi" ifadesi ile birlikte Yavuz'un da bu minvalde Yakub'un duasını aldığını kaydetmesi oldukça manidardır.³⁰

Yakub'un bazı kişilere tavassut ederek cezalandırılmalarına mâni olması da kendisinin Yavuz nezdinde en azından bir süreliğine hüsnûkabul gördüğünün göstergesidir. Me-

28 TSMA, no. E 759/6-1.

29 Rıdvanpaşazâde, *Târih-i Mısır*, 77.

30 Rıdvanpaşazâde, *Târih-i Mısır*, 77.

sela, Yavuz Sultan Selim, Tomanbay'ı sakladığı gerekçesiyle Şeyhuniye Medresesi imamını cezalandırmak istedi fakat Yakub'un araya girmesiyle bu kararından vazgeçti.³¹

Mütevekkil'in İstanbul'a Sürgünü

III. Mütevekkil ve babası Yakub, Mısır'da Osmanlı hâkimiyetinin ikame edilmesinde önemli vazifeler ifa ettiler fakat Tomanbay ile mücadelenin ilerleyen safhalarında Yavuz Sultan Selim ile halifelerin arasının bozulmasına sebep olacak gelişmeler yaşandı. İbn İyâs'ın kaydettiğine göre esasında Yavuz Sultan Selim, 1517 Şubat'ı başlarında III. Mütevekkil'e karşı olumsuz tavır sergilemeye başlamıştı. Müellif: "Sultan Selimşah halifeye bol tahsisat ayırmıştı. Halife el-Mütevekkil, Sultan Selimşah'la iyi geçiniyordu. Ayrıca hatunlar, hanımlardan da halife bol gelir sağladı. Bugünlerde Halife çok ileri gitti, bunun devam edeceğini zannetti. Nihayet, Sultan Selim ona ayırdığı tahsisatı azalttı."³² der ancak İstanbul'a sürgünle ve hapsedilmeyle nihayet bulacak bu menfi tavır alışın perde arkasındaki asıl sebeplere dair net bilgiler vermez.

Osmanlı idarecilerinin III. Mütevekkil ve Yakub'a karşı olumsuz tutum sergilemeye başlamalarında Yakub'un bazı icraatlarının da etkili olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Yavuz'un birçok meclisinde hazır bulunan sabık halife Yakub'un Tomanbay'a karşı nasıl hareket edilmesi gerektiğinin görüşüldüğü bir mecliste, İbn Cian adlı Mısır ileri geleniyle birlikte: "Ey sultanımız! Tomanbay, gayet edepli, faziletli, vakarlı bir adamdır" diyerek Tomanbay'ı savunmuşlar her ne kadar Tomanbay'ın muhalifi olsa da Hayır Bey de benzeri sözler sarf etmiş bunun üzerine To-

31 Hayajneh, *İbn Zünbül'ün 'Vâkıatı Sultan Selim ve es-Sultan Kansu el-Gavri' Adlı Eseri*, 212-213.

32 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 148.

manbay'a bir mektup gönderilmesi kararlaştırılmıştır.³³

Yakub'un Tomanbay'a gizlice gönderdiği bir mektup da Osmanlı idarecilerinin halifeye karşı tutumunun değişmesine neden olmuştur.³⁴ Nitekim mektupta: "Sultan Selim'in 55 emîri³⁵ yakalayıp Kal'atü'l-Cebel'e hapsedtiği, bunlar arasında: Hâcibü'l-Hüccâb Enesbay, Kale nâibi Toktabay, Kanberdi, Re'sü Nevbeti-sânî Kanı, Şam nâibi Seydi Muhammed Ürkmez, Hâzindar Tâni Bey, Zeredkâş Temür, Zeredkâş Moğolbay, Mimar Hayırbey, Fakih Yaşibey, Yaşibey Mülûhiyye, Emîr-i silâh Ürkmez, Özbek el-Mükahhal, Sultan'ın amcazâdesi Baybars, Kansu Ebu Sinne, Trablus nâibi Temraz, Bîre nâibi Canberdi, Rumkale nâibi Bayezid ve diğer bazı ümerânın bulunduğu" ve Feyyum Kâşifi Canım'ın 4 bin adamla birlikte kendisini yakalamaya gönderildiği Tomanbay'a haber veriliyor ve uyanık olunması tavsiye ediliyordu. Yakub'un bir taraftan Kahire'de Osmanlı otoritesinin tesis edilmesi için etkin bir rol alırken diğer taraftan da Tomanbay ile irtibatla bulunmasının arkasındaki saiklere dair kaynaklar tamamen sessizdir. Osmanlı tarafına yakın durmasının politika icabı olup olmadığı veya Osmanlı sultanı ile Yakub'un arasının ne zaman ve ne sebeple bozulduğu meseleleri tamamen cevapsız kalmaktadır. Buna mukabil Mısır ile gelenlerinin cezalandırılmasının bir müddet sonra Yakub'u rahatsız ettiği anlaşılmaktadır.

33 Hayajneh, *İbn Zünbülün 'Vâkıatu Sultan Selim ve es-Sultan Kansu el-Gavri' Adlı Eseri*, 161.

34 Mektup için bk. Hayajneh, *İbn Zünbülün 'Vâkıatu Sultan Selim ve es-Sultan Kansu el-Gavri' Adlı Eseri*, 232-233. Cündi Mustafa adlı biri de sorgusunda, Yakub'un adını vermesi de Tomanbay'a Mısır'da mahpus bulunan beylerden gizlice mektuplar geldiğini belirtmiştir (Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, 301).

35 İbn İyâs, Yavuz tarafından tutuklanan emirlerin sayısının 54 olduğunu belirtir ve bunların önde gelenlerinin isimlerini yazar. Ayrıca Yavuz'un bunları huzuruna getirip önce hakaret ettiğini daha sonra da 6 Rebiülevvel 923/29 Mart 1517'de idam ettirdiğini kaydeder (bk. İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 158-159). Emirlerin katledilmeleriyle ilgili bazı tereddütler için bk. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, 300.

III. Mütevekkil'in sürülmesinde Tomanbay'ın yakalanıp katledilmesinin de etkisi olsa gerektir. Zira bu hadiseden sonra Yavuz Sultan Selim'in Kahire'de otoritesini kesin bir şekilde tesis ettiği anlaşılmaktadır. Bunun bir göstergesi olarak Hz. Yusuf'a ait tahta çıkmış ve çevre bölgelere fetihnâmeler göndermiştir. Ayrıca Haremeyn'de adına hutbeler okunmuş, bu zaferden sonra eşrefiler bastırmıştır.³⁶ Dolayısıyla şu durumda Yavuz'un artık halifenin desteğine ihtiyacı da kalmamıştı. İbn İyâs'ın "Tomanbay idam edilince insanların Çerkezler Devleti'nin geri gelmesinden ümitleri kesildi" ifadesi de bunu göstermektedir.³⁷ Ayrıca yine İbn İyâs'ın Tomanbay'ın idamından sonra Kahire'de Osmanlı sultanının bazı Mısır ileri gelenlerini tutuklayıp İstanbul'a göndereceğine dair haberlerin

36 Ali Kökoğlu, "Kemal Paşa-zâde'nin Selim-nâmesi", 202. Konuyla ilgili İbn İyâs: "Aynı gün (28 Rebiülevvel 923/20 Nisan 1517) Kahire'deki eski paraların geçersizliği ilan edildi. İnsanların kullanması için çok hafif yeni paralar bastılar" (İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 167) bilgisini verirken, Keşfi de bu münasebetle şu bilgileri kaydeder: "Mısır'a zinetler ve Mekke ve Medine-şerrrefehuma'llâhu-şeriflerine âdet-i kadîme üzerine hil'atler ve kisvetler gönderin i'zâzlar ve dil-nüvâzlıklar kıldılar. Anlar dahî handân-u-mesrûr ve şâdân-u-pür-huzûr olub aksâ-yi Mağrib'den nevâhi-i Yemen'e ve Habeşe ve Zengibâr'e vârinca şehirde ve diyârde cümle bilâd-u-emsârde hutbe-i hilâfet ve sikke-i saltanat ol sultân-ı sa'îd ya'nî Sultân Selim Hân bin Bâyezîd adına mukarrer ve muharrer oldu" (Şefâettin Severcan, *Keşfi'nin Selim-namesi*, 135). Nablus şeyhlerinden Emir Torabay bin Karaca'dan gelen bir mektupta da Yavuz'un "Sultân-ı İslâm" olması şu ifadelerle kutlanıyordu: "Bu abdinin tahrîri vaktinde bâb-ı sadakat-ı şerîfenin bendesi oğlum gelüp anın hakkında vuku' bulan in'âmları ve sultân-ı Arab ve Acem ve hâdim-i Medine ve Harem'in sa'âdetle taht-ı Mısır'a cülûsunu ve a'dâ-i mahzûlüne nusreti i'lâm eyledi. Bu bende ol hâlete Allahu Te'âlâ'ya secde-i şükûrler eyledi. Sultân-ı İslâm'ın selâmetine..." (TSMA, no. 6341 (eski numarası)/756 (yeni numarası)). Torabay bin Karaca, Mehmed Paşa'ya gönderdiği mektupta "...feth-i Mısır ve cülûs-ı taht-ı Yusûf-ı Sıddîk aleyhisselâm fevka'l-had beşâretler eylediğini" yazmıştır (TSMA, no. 6341 (eski numarası)/756 (yeni numarası)).

37 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 164-165. Kemal-paşazâde'ye atfedilen *Selîmnâme*'de de Tomanbay'ın yakalandığına Kahire halkının inanmak istemediği bu yüzden Yavuz'un Tomanbay'ı idam ettirdiği belirtilmektedir (Ali Kökoğlu, "Kemal Paşa-zâde'nin Selim-nâmesi", 201-202).

dolaşmaya başladığını kaydetmesi de önemlidir.³⁸ Bu söylentiler, halife ve Mısır ileri gelenlerinin sürgün kararının alınmasında Tomanbay'ın öldürülmesinin etkili olduğunun net bir göstergesidir.

III. Mütevekkil'in İstanbul'a gönderilmesi yönünde alınan kararda bugüne kadar mesnetsiz olduğu iddiasıyla reddedilen dikkat çekici bir ayrıntı daha vardır. O da ilk defa T. W. Arnold'un kaleme aldığı "Halife" maddesinin tercümesine eserin Türkçe versiyonunu hazırlayan heyet tarafından ilave edilen bir bilgide saklıdır. İlave metin şu şekildedir: "Mısır'ın fetini müteâkib, Kahire'de tutulan bir rûznâmeden (*Haydar Çelebi ruznâmesi*, Brit. Mus.) Selim I. Kahire ulemâsını toplayıp, saltanatının meşrûiyeti için, makam-ı hilafetten icâzet talebi lâzım olup olmadığını sormuş ve ulemânın böyle bir muâmeleye lüzûm olmadığını söylemeleri üzerine, kendisinin bu hususta halife ile aslâ temâs etmemiş olduğu anlaşılmaktadır..."³⁹

Ansiklopedi maddesindeki bu ilave bilgi, *Haydar Çelebi Ruznâmesi* kaynak gösterilerek nakledildiği için bugüne kadar kabul görmemiş dahası *Ruznâme*'de böyle bir bilgi bulunmadığı için bu rivayetin üzerinde durulmamıştır. Bu hususla ilgili en sert eleştirileri Sümer kaleme alarak şunları kaydetmiştir: "Bu ilâve de, bundan önceki ilâve gibi, ansiklopedinin tahrir heyetine aittir. Bu sonuncuda mühim bir hata vardır ki o da Selim'in, Mısır ülemâsını toplayıp onlardan sultanlığının meşruluğu için halifeden icâzet talebinin gerekli olup olmadığını sormasıdır. Evvela Haydar Çelebi'nin *Rûznâmesi*'nde böyle bir haber olmadığı gibi, olması da mümkün görülmez. Çünkü Yavuz gibi kudretli ve kültürlü bir hükümdarın hiçbir nüfuzu olmayan halifeye, Mısır ve Suriye üzerindeki hakimiyetinin

38 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 166.

39 "Halife", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1987), V: 151.

meşruiyeti için de olsa başvurmayı düşünmüş olması kabul edilemez.”⁴⁰

Sümer ve müteakiben birçok tarihçiyi yanıltan husus, ilave bilginin kaynağı olarak gösterilen *Haydar Çelebi Ruznâmesi*’nde böyle bir kaydın mevcut bulunmayışıdır. Ancak anlaşılan o ki tahrir heyeti büyük ihtimalle kaynakları karıştırmıştır. Çünkü British Museum’da atıf yapılan ve numara gösterilmeyen eser *Haydar Çelebi Ruznâmesi* değil Abdüssemed Diyarbekri’nin Mısır valilerinden Davud Paşa’ya⁴¹ sunduğu ve Kahireli Hasan b. al-Tuluni’nin *en-Nüzhe es-Seniyye* adıyla Arapça kaleme aldığı tarihin Türkçe tercümesi olan *Tercüme-i en-nüzhe es-seniyye fi zikr el-hulefa ve’l-müluk el-misriyye* adlı eseridir.⁴²

Diyarbekri’nin kaydı şöyledir:

Abbâsîlerden *radıyallâhu anhum* elli nefer kimseler halife oldılar. Otuz yedisi Irak’da olmuşlardır. Evveli Ebûl-Abbas el-Fet-

40 Sümer, “Yavuz Sultan Selim Halifeliği Devraldı mı?”, 678, dipnot no. 10. Konuyla ilgili yazılan son çalışmalarda da bu bilgi tekrar edilmektedir. Bir misal için bk. Hasan Gümüşoğlu, *İntikalinden İlgasına Osmanlıda Hilâfet* (İstanbul, 2011), 42.

41 Davud Paşa, 11 Muharrem 945/9 Haziran 1538’de Mısır valisi tayin edilmiş ve bu görevde 13 Rebiülevvel 956/11 Nisan 1549’a kadar kalmıştır (Mehmet Doğan, “Çerkesler Kâtibi Yusuf’un Selim-nâmesi’nin Mukâyeseli Metin Tenkidi ve Değerlendirmesi”, 148-149. Ayrıca bk. Abdülkerim b. Abdurrahman, *Târih-i Mısır*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa Kısım, no. 705, vr. 9a-b. Hasan Paşa adlı biri tarafından kaleme alındığı tahmin edilen bir Mısır tarihinde Davud Paşa’nın valiliği 9 Muharrem 945-13 Rebiülevvel 956 olarak gösterilir (Hasan Paşa, *Tevârih-i Mısır-ı Kahire*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Kısım, no. 4877, vr. 11b-12a)). 952/1545 yılında Mısır Valisi Davud Paşa aleyhindeki söylentileri tetkik etmek üzere Kahire’ye gelen Celalzâde Salih, paşanın faaliyetlerine dair bilgiler verir (Nevzat Erkan, “Celalzade Salih ve Tarih-i Mısır-ı Cedid Adlı Eseri (Edisyon Kritik)” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 24-25, 257.

42 Eserin British Library’daki nüshası için bk. “Tercüme en-nüzhe es-seniyye fi zikr el-hulefa ve’l-müluk el-misriyye”, Londra, British Library, Add. 7846. Diyarbekri’nin verdiği bu bilgilere ilk defa Barthold temas etmiştir (Barthold, *Halife ve Sultan*, 108-109). Abdüssemed Diyarbekri ve eserlerine dair bk. Benjamin Lellouch, “Abdüssemed Diyarbekri”, <https://ottoman-historianuchicago.edu/tr/historian/abdussamed-diyarbekri> (Erişim tarihi 10.04.2018).

tâh idi ve âhiri Mehmed el-Mutasım bin el-Mütezır Ahmed idi. Ve on üç nefer kimseler Mısır'da oldılar. Nitekim geçdi ve cümle eyyâm-ı müddetleri beş yüz yirmi dört yıl idi ve bu mezkûr Müstasım ... Bağdad harâb olup ve diyâr-ı İslam nehbet ü garetle talgalık oldu ve hilafet kat' olup ve münkariz oldu. Anlardan hiç kimse kalmadı ve ammâ Mısır'da Âl-i Osmân'dan merhûm magfûr sa'îd-i şehîd Sultân Selim Han Gazi *tâbeserâhu ve ce'ale-l-cennete mesvâhu* Mısır'a mâlik olıcak Çerakese kavmi ziyâde i'tibâr edüp ve iltifat kılup farz gibi ri'âyet edüp ve vâcib gibi lâzım gelüp saltanat anlardan bi'at kılup alurlardı. Anlarsız olan saltanat yanlarında mu'teber degil idi. Ol ecilden anları ziyâde ri'âyet ederlerdi. Ve amma merhûm ve magfûr Sultân Selim Gazi *rahmetullahi aleyh* hicret-i nebeviyyenin dokuz yüz yirmi üç yılında Mısır-ı şerîf'e dâhil olup Çerakese tâifesini çil yavrusu gibi tağıdup ve kul taifesini gavl gibi perâkende edüp müstevlî olıcak bu söz sem'ine erişdikde ulemâdan suâl edüp didi ki, 'Saltanata Abbâsilerden bi'at şart mıdır? Ve anlardan icâzet lâzım mıdır' didi. Ulemâ-i Mısır buna cevâb verdiler ki, 'Hiç şart, lâzım değildir ve şimdiki zamânda saltanat şevketle ve kudretle ve kuvvetle olur' didiler. Ol ecilden merhûm aylık igvâsını def' idüp ve gavgasını ref' idüp anların düzenin tağıdup ve cem'iyetlerin bozup anların kudretlüsünü İslambol'a alup gitdi. Her vakitte fitneye bâ'is ve her sâ'atde fesâde sebep olmasun deyu bu tertîbi bozdu ve ba'zıları elân hicretin dokuz yüz kırk sekizinde Mısır'da bâkidir.⁴³

Diyarbekri'nin yukarıda naklettiğimiz kaydı son derece önemlidir. Zira bu metin son halife III. Mütevekkil'in Kahire'ye döndüğü yıllarda ve müellif Mısır'da iken 1541'de kaleme alınmıştır. Yani hilafet tartışmalarının hararetlendiği ve hadiselerin şahitlerinin çoğunun hayatta olduğu bir dönemde yazılmıştır. Bu bilgiler sayesinde III. Mütevekkil'in ve bazı yakın akrabalarının İstanbul'a gönderilmesinin temel sebebinin Mısır'da güçlü bir halife veya halife adayının bırakılmak istenmemesi gibi bir gerekçeye dayandığı da anlaşılmaktadır. Buna mukabil III.

43 Ali Emiri, *Tarih*, no. 596, vr. 48a-b.

Mütevekkil'in İstanbul'a gönderilmesine dair sonraki devir kaynakları farklı gerekçeler ileri sürmüşlerdir. Mesele, Rıdvanpaşazâde: "Abdullah el-Mütevekkil ilm ü fazlda kâmil olmağın Rum'a götürüp külli ri'âyet, bâ'de Mısır'a avdet itdikle anda rihlet iyledi"⁴⁴ der. Benzer şekilde Evliyâ Çelebi de şunları kaydeder: "Ammâ bu el-Mütevekkil Alallâh gâyet müsinn halife idi. Hattâ fâtih-i Mısır Sultân Selîm Hân ile fetihde bile idiler. Ba'de'l-feth Selîm Hân bunların sohbetlerinden hazz edüp İslambol'a" götürdü.⁴⁵

Nihayet Tomanbay'ın katledilmesinin hemen ardından halife ve bazı Mısır ileri gelenlerinin İstanbul'a sürgün edileceğine dair söylentiler tahakkuka yüz tuttu. 27 Rebîülevvel 923/19 Nisan 1517'de Osmanlı vezirlerinden birkaçı Gavriye Medresesi'ne gelerek burada İstanbul'a gönderileceklerin isimlerini ilk defa bir deftere kaydettiler. Kaydedilen isimler arasında daha çok bürokratlar, tüccarlar ve sanat/zanaat erbabının bulunması dikkat çekmektedir.⁴⁶ Deftere kaydedilenlerden Yahudi tüccarlardan müteşekkîl ilk grup, 17 Rebîülâhîr 923/9 Mayıs 1517'de İskenderiye'ye sevk edildi. Hemen ardından ise inşaatçılar, mühendisler, marangozlar, taşçılar, demirciler ve mermercilerden oluşan ikinci kfile gönderildi. Sonraki günlerde de İskenderiye Limanı'na sevkiyat devam etti.⁴⁷

1517 Mayıs'ı sonlarında ise Halife III. Mütevekkil'e "İstanbul'a gitmek için hazırlık yap" şeklinde bir emir

44 Rıdvanpaşazâde, *Târih-i Mısır*, 77.

45 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 10:317.

46 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 166. Mısır'dan sürüleceklerle ilgili Osmanlı devlet adamlarının keyfi uygulamalarına dair bazı misaller için bk. Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşenî*, haz., Mustafa Koç, (İstanbul 2014), 287-288.

47 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 169-170.

gönderilmesi üzerine halife hazırlıklara başladı.⁴⁸ Nihayet 12 Cemâziyelevvel 923/2 Haziran 1517'de III. Mütevekkil yanında amcası Halil'in çocukları Ebû Bekir ve Ahmed, damadı Nasıreddin Muhammed b. Alâeddin Ali b. Hasbek, Şerafeddin Yunus b. Atabek Sudun el-Acemî ve bazı Mısır ileri gelenleri olduğu hâlde Bulak'a gitti. 19 Cemâziyelevvel/9 Haziran'a kadar burada bekledi. 9 Haziran'da ise Reşid Limanı'na hareket etti. Halifenin Kahire'den ayrılması üzerine halk arasında "Halifelik Mısır'dan İstanbul'a geçti" şeklindeki söylentilerin yayıldığı belirtilmektedir.⁴⁹

III. Mütevekkil'in İstanbul'a gönderilmesinin ardından Kahire'de kalan babası Yakub'un durumu da kötüleşti. Çünkü halifelerin önemli gelir kaynaklarından Seyyide Nefise Türbesi'nin gelirleri 1517 Temmuz'undan itibaren kesildi. Her ne kadar Yakub, bu duruma itiraz ettiyse de neticede bir şey elde edemedi.⁵⁰

Mütevekkil'in İstanbul'daki Sürgün Günleri

III. Mütevekkil'in ne zaman İstanbul'a ulaştığına dair çağdaş kaynaklarda bir bilgi bulamamaktayız. Halifenin İstanbul günlerine dair en önemli bilgileri muahhar müelliflerden Evliya Çelebi verir. Bu minvalde Evliya, Halife Mütevekkil'in Osmanlı başkentine geldiğinde daha sonra veziriazam olacak olan Pîrî Mehmed Paşa'nın sarayına yerleştirildiğini kaydeder.⁵¹ Sonrasında vuku bulan gelişmeler dikkate alındığında son derece önemli olan bu bilgi ilginç bir şekilde sair kaynaklarda kaydedilmemiştir.

48 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 170-171.

49 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 172. Ayrıca bk. Barthold, *Halife ve Sultan*, 105.

50 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 178.

51 *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, 10:300-301. Metinde Pîrî Paşa sarayı sehven "Perî Paşa Sarayı" şeklinde okunmuştur.

Pîrî Mehmed Paşa, ailesi itibarıyla Selçuklu dönemi âlimlerinden, Fahreddin er-Râzî'nin soyundan gelen Cemâleddin Aksarâyî'nin ahfadıydı. Ayrıca babası Şeyh Cemâl-i Halvetî, II. Bayezid dönemi Halvetiyye meşâyihindendi ve bu tarikatın Cemâliyye kolunu kurmuştu. Bu sebeple Pîrî Paşa, Halife Mütevekkil'i en iyi şekilde ağırlayabilecek kişilerin başında geliyordu. Ayrıca halifenin sürüldüğü günlerde ifa ettiği görev de buna müsaitti. Çünkü Pîrî Paşa, Mısır seferinde İstanbul muhafızlığına getirilmiş, Güneydoğu Anadolu ve Suriye fethinin ardından kurulan Arap ve Acem kazaskerliği görevini de üstlenmişti. Daha da önemlisi Mısır'dan İstanbul'a sürülenlerin Osmanlı başkentine getirilmesi için İskenderiye'ye gönderilen donanmanın hazırlanmasında da önemli vazifeler ifa etmiş ve bu sürgünlerin İstanbul'da iskân edilmeleriyle yakından ilgilenmişti.⁵² Aşağıda ayrıntılarına temas edeceğimiz üzere veziriazamlıktan azli de Mısır sürgünleri yüzünden olacaktır.

İbn İyâs'ın kaydettiğine göre Yavuz Sultan Selim, Mısır seferinden İstanbul'a döndüğünde aralarında Halife III. Mütevekkil'in de bulunduğu kalabalık bir heyet tarafından karşılandı. Yavuz'u gören Mütevekkil'in saygı için atından inmek istediği fakat sultanın buna mâni olduğu ve halifeye son derece hürmetle muamele ettiği rivayetleri Mısır'a kadar ulaşmıştı.⁵³ Bazı tarihçiler İbn İyâs'ın bu rivayetini kabul edilemez bulsa da Yavuz'un İstanbul'a gelişini ve şehre girişini anlatan kaynakların hiçbirinde zikrettiğimiz durumun aksini düşündürecek bir bilgi yer

52 Pîrî Mehmed Paşa hakkında bk. Yusuf Küçükdağ, "Pîrî Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34:280-281.

53 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 244-245. Faruk Sümer bu rivayetin yanlış ve İbn İyâs'ın abartısından ibaret olduğunu iddia eder (İbn İyâs, "Yavuz Sultan Selim Halifeliği Devraldı mı?", 692).

almaz. Nitekim Osmanlı kaynakları Yavuz'un İstanbul yakınlarına geldiğinde 17 Receb/25 Temmuz 1518'de gemiye binerek yatsı namazından sonra doğruca Topkapı Sarayı'na geçtiğini yazarlar.⁵⁴ Bu bilgi dahi İbn İyâs'ın verdiği bilgileri geçersiz kılmaz. Zira İbn İyâs, halife ve yanındakilerin sultanı İstanbul'a yaklaştığı zaman karşıladığını yazar. Bu durumda halife ve yanındakilerin Yavuz'u, daha gemiye binmeden evvel karşıladıkları ve bu sırada vaktin de erken olduğunu kabul etmemiz için bir mâni yoktur.

Halife III. Mütevekkil'e İstanbul'a geldikten sonra bizat Yavuz'un emri ile gelir tahsis edildiği fakat bir müddet sonra önce aile içi yaşanan tartışmalar daha sonra da halifenin günlük hayatında kendisine ve temsil ettiği makama yaşaymayacak şekilde hareket etmesi üzerine padişahla arasının bozulduğu belirtilegelmiştir. Ancak Mütevekkil'in hapsedilmesine dair farklı sebeplerin rivayet edildiği de bilinmektedir. Bu minvalde III. Mütevekkil ile Yavuz Sultan Selim'in arasının bozulduğuna dair ilk haberlerin 1 Zilkade 925/25 Ekim 1519'da İstanbul'dan Mısır'a gelen bir ulak vasıtasıyla Mısır'da şüyu' bulunduğu kaydedilir. Kahire'ye ulaşan ilk haberlere göre bu durumun sebebi şudur: "Halife Muhammed el-Mütevekkil, İstanbul'a giderken beraberinde amcası Halil'in çocukları Ebû Bekir ve Ahmed de gitmişlerdi. Bunlarla halife arasında İstanbul'da anlaşmazlık çıkınca mesele padişaha intikal etti. Buna göre halifenin Mısır'dayken savaşta öldürülen emirlerin emanet bıraktığı kumaş, mal gibi çok miktarda malın üzerine oturduğunu ayrıca Sultan Tomanbay'ın eşinden, anasından, öldürülen kumandanların eşlerinden hesapsız mal aldığını, bunlardan padişaha bahsetmediğini söylediler. Onun hakkında attılar,

54 Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim* (Ankara: TTK, 2016), 260; Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, 334.

tuttular, söz bırakmadılar. Halifenin padişah nazarındaki itibarı düştü. Vezirler de halifenin yeğenlerini desteklediler. Halife ise İstanbul'a varınca kural tanımadı. İçki ve eğlenceye daldı. Çeng çalan cariyeler satın aldı. Ayrıca amcasının oğullarının tahsisatını kesti. Onlar da durumu padişaha şikâyet ettiler. Padişah halifeye kızdı. Onun iktalarının, üç eşit parçaya ayrılıp yeğenleriyle arasında paylaştırılmasını emretti. Bunun muhasebesini yapmak için bu ulağı gönderdi. Ulak gelince halifenin kâhyalarına, davadarı Birdibey'e "Halil'in çocuklarının, babalarının ölümünden şimdiye kadarki haklarını bana hesap edin" dedi. Ulak kâhyaları ve halifenin adamlarını sıkıştırma-ya devam etti. Halil'in çocuklarının halifeden alacaklarını tahsil etti."⁵⁵

İbn İyâs'ın 25 Ekim 1519 tarihli yukarıdaki rivayetinde III. Mütevekkil'in akrabaları arasında gelirlerin taksimi meselesinden kaynaklı bazı anlaşmazlıklara düştüğü ve meselenin halline dair müdahalede bulunduğu aktarıl-makla birlikte halifenin Yedikule'ye hapsedildiğine dair bir bilgi yer almaz. Anlaşılan söz konusu süreçte halife henüz hapsedilmiş değildir. Ancak yine İbn İyâs'ın bir başka yerdeki ifadelerine nazaran halifenin Yedikule'de hapsedildiğine dair ilk bilgiler, 1520 yılının Ağustos'unda Kahire'ye ulaşmıştır.

İbn İyâs, İstanbul'a gidip burada 6 ay kaldıktan sonra tekrar Kahire'ye dönen Canım el-Hamzavî'nin anlattıklarına istinaden III. Mütevekkil'in Yedikule'ye hapsedilme-sinin gerekçeleri olarak tercihte bulunmaksızın üç rivayet ileri sürerek şunları kaydeder:

İstanbul'a giden Halife Muhammed bin Yakub el-Mütevekkil-alallah'a karşı padişahın tutumu değişti, onu İstanbul'dan aşağılayıcı bir halde çıkarıp Yedikule'ye sürgün ettiğini haber

55 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 286.

verdi. Bazıları bu iki yer arasında sekiz günlük yol olduğunu söylediler. Yedikule çok müstahkem bir yer olup hünkâr mallarını, kıymetli eşyalarını orada saklar. Sultanın halifeye karşı tutumunun değişmesinin sebebinde ihtilaf ederler. Söylenenlerden biri amcası Halil'in çocuklarının, hilafet iktasından üçte ikisini kendisine alıp üçte birini kendilerine verdiğine dair şikâyetleridir. Diğer halife İstanbul'da sapıtmış, alenen içki içmiş, cariyeler satın almış, onlara cenk çaldırmış, aşırı derece azıtmış. Sultan bunu duyunca ona karşı tutumu değişmiş. Vezirler de amcası Halil'in oğullarını desteklemişler, halifeyi gözden düşürmüşler. Üçüncü iddia ise, İstanbul'da bulunan çok sayıda Mısırlı oradan ayrılmışlar. Nâzır el-Ceyş Bedreddin bin el-Kadı Kemaleddin ve başkaları ayrılmış, vezirler halifenin de ayrılmasından korkup onu sıkıştırmışlar. Allah bilir.⁵⁶

İbn İyâs, halifenin hapsedilmesiyle ilgili üç farklı rivayet olduğunu nakletmesine ve bunlar arasında bir tercihte bulunmayıp "Allah bilir" diyerek çekimser kalmasına rağmen araştırmalarda halifenin akrabalarının paralarına usulsüz yolla el koyması ve hafif meşrep bir hayat sürmeye başlaması yönündeki rivayet esas alınmış, üçüncü rivayet ise görmezlikten gelinmiştir.⁵⁷ Bu tercihin ise kasten yapıldığı hatta bu kastın daha sonraki çalışmalarda farkına varılamadığı ve aynen tekrarlanageldiği görülmektedir. Bu durumun doğurduğu olumsuzluklardan birisi olan III. Mütevekkil ve diğer Mısır sürgünlerinin İstanbul'daki hayatlarına dair en önemli bilgileri veren Kemalpaşazâde'nin yazdıkları dikkatlerden kaçmış ya da görmezden gelinmiştir.

Kemalpaşazâde, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk devrindeki adaletli uygulamaları belirtirken Mütevekkil ile birlikte İstanbul'a getirilenlerin tekrar Mısır'a

56 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 319.

57 Bu mesele üzerinde kalem oynatanların neredeyse tamamının benzeri bir kurguyu esas aldıkları görülmektedir. Buna mukabil Barthold (Barthold, *Halife ve Sultan*, 106) ve temelde onun kurgusunu esas alan Emecen (*Yavuz Sultan Selim*, 338) ise farklı rivayetleri mezceden bir anlatımı tercih etmiştir.

dönmelerine izin verilmesini de zikreder. Bu minvalde Mütevekkil'in Mısır'dan sürülen 800 haneden müteşekkil "kara talihlilerin başında geleni olduğu", onun Çerkezlerin saltanat döneminde halkın lideri bulunduğu, bu sürgünlerin çıplak, aç dilencilere döndüklerini ve durumlarından Yavuz Sultan Selim'in de haberdar olduğunu bildirir.

Müellif, Yavuz devrinde Çerkezlerden bazılarının istenilmeyen hareketlerde bulundukları için cezalandırılmak amacıyla İstanbul'a sürüldüklerini, sürgün kararını her ne kadar bizzat sultan verse de onun niyetinin Mütevekkil ve yakınlarını sürmek olmadığını, halife ve yakınlarını bu emrin içine dâhil edenlerin ise kötü niyetli devlet adamlarının olduğunu, Yavuz'un bu durumu bilmesine rağmen "bildiğini aşikâr etmeyip tegafül gösterdiğini", fermanına rıza gösterilmeyip Mütevekkil ve yakınlarından "ar ettiği" için haksızlık karşısında sessiz kalmayı tercih ettiğini kaydeder. Ayrıca kısa bir müddet sonra da öldüğünden bu yanlışlığın düzeltilmesine fırsat bulamadığını, Kanuni devrinde bu durumun yeni sultan tarafından hakkıyla haber alındığını ve "ol ashab-ı fakr u fakayı naka-i icazete süvar edüp, diyarlarına göndermenin" evla olduğuna dair emir verdiğini ve bu emir üzerine de Mütevekkil ve diğer Memlüklerin ülkelerine geri gönderildiğini uzun uzadıya yazar.⁵⁸

58 Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, X. Defter, haz., Şefaettin Severcan (Ankara, 1996), 39-40. Celalzâde, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının hemen başlarında sultanın Yavuz Sultan Selim devrinde mallarına el konulan İranlı tacirlerin mallarını iade ettiğini anlatmasına rağmen Mısır sürgünlerinin geri gönderildiğini yazmaz (Celalzâde, *Tabakât*, 44). Ancak bu hususa, ileride değinileceği üzere Piri Mehmed Paşa'nın azli vesilesiyle ve bir iftira kurgusu içinde temas eder. Bu durumun sebebi, Celalzâde'nin Piri Mehmed Paşa'yı tutan bir tavır sergilemesi olsa gerektir. Bostan Çelebi de İranlı tacirlerle ilgili tasarruftan bahsetmesine rağmen Memlük sürgünlerine temas etmez (Bostan Çelebi, *Süleymannâme*, vr. 6b-7a). Diyarbekri, *Tercüme-i en-nüzhe es-seniyye fi zikr el-hâlefa ve'l-müluk el-musriyye* adlı eserinde (Ali Emiri, *Tarih*, no. 596, vr. 299a-b) Mısır sürgünlerinin Kanuni devrinde serbest bırakılmasına dair şunları kaydeder: "Husûsan şol kimseler

Kemalpaşazâde'nin halife ve akrabalarının durumlarının kötüleştiğini anlatmasına rağmen III. Mütevekkil'in hapsedildiğine dair hiçbir bilgi vermemesi ilginçtir. Aslında İbn İyâs'ın kaydettiği bir bilgiden, Kanuni Sultan Süleyman tahta çıktığında halifenin en azından Kahire'deki babası Yakub'a mektup yazacak kadar serbest bir hayat yaşadığı sonucuna ulaşılabilir. Nitekim İbn İyâs, III. Mütevekkil'in Yavuz Sultan Selim'in ölümü ve Kanuni'nin cülusuna dair gelişmeleri anlattığı bir mektubu babasına gönderdiğini ve kendisinin de bu mektubu bizzat gördüğünü kaydetmektedir.⁵⁹ Daha da önemlisi Kanuni'nin tahta geçtikten kısa bir süre sonra halifeyi Yedikule'den çıkardığını ve ona günlük 6 dirhem maaş bağladığını belirtir.⁶⁰ Hem Kemalpaşazâde'nin hem de İbn İyâs'ın yazdıklarından hareketle halifenin Yedikule'de kısa bir süre hapsedildiğini ve sonra hemen çıkarıldığını söylemek mümkündür.

ki Arabdan ve Acemden makhûr ve mağzûr ehlinden ve ıyâlınden ayrılıp, oğlundan ve kızından müfârekât edüp diyârlarından dûr düşüp nâr-ı firâkla yüreklerin ve ciğerlerin tağlayup giçe ve gündüz ağlayup gözyaşların döküp halâs olmakdan yeis edüp hasret kıyâmete ve rüyet âhirete kaldı deyüp ümizlerin kesüp ve recâların kat' etmişlerdi. Ve ol gün kim pâdişâh-ı âlem sultân Süleyman Gazî'nin mübârek kalbine bunların şefkati ve merhameti düşüp halâsını buyurup dedi kim, 'Şol yâr u diyârdan ve özge memleketinden cevri ü zeclre gelüp bûnda mahbûs olup ve yine yerine ve yurdına gitmek arzusun edüp halâs olmayup ve gidemeyüp kurtılmayan kimselere destûr dur. Turan tursun ve giden gitsün. Eğer erdür ve eğer dışıdır anlara kimse mâni' ve mezâhim olmasun' didi. Ol tâife bu sözü işidüp gamları ve hemleri zâil olup, içlerin ve taşların sürûr ve ferah alup her birine envâ'-ı neşât hâsıl olup ve her biri bi-ihitiyâr ellerin hayr du'âya kaldırup derûn-ı dilden ve cân-ı gönülünden bi-riyâ, sıdkla ve ihlâs ile du'â vü senâ kılup Hakk Tebârek ve Te'âlâ âkıbetin ve âhiretin hayr edüp, din ve dünyâsın ma'mûr etsün. Günü, günden yek olsun didiler. Her işiden âmin deyüp Allahu Te'âlâ hazret[leri] kabûl etsün didiler. Her kişi didigim anların du'âları makbûldür. Zîrâ Hazret-i Hakk, kereminden '*ene inde münkesiretü'l-kulûb*' buyurmuşdur. Bu kadar meksûr-ı hâtırı ele almak kime müyesser olur ki! Ziyâde çok kazıyyedür. Bunun sevâbı kalem ile tahrîr ve lisânla takrîr olur degîldir."

59. İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 326.

60. İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi*, 331.

Mütevekkil'in Hapisten Çıkarıldıktan Sonraki Günleri

III. Mütevekkil, Kanuni Sultan Süleyman'ın cülusundan kısa bir müddet sonra Yedikule'den çıkarıldı ve 1524'te Mısır'a gönderilene kadar İstanbul'da kalmaya devam etti. Bu süre zarfında kendisiyle ilgili bazı önemli gelişmeler yaşandı. Pîrî Mehmed Paşa'nın veziriazamlıktan azli süreci bunların en önemlisiydi.

Yavuz Sultan Selim'in son, Kanuni Sultan Süleyman'ın da ilk veziriazamı olan Pîrî Mehmed Paşa, birçok önemli işe imza atmasına rağmen taraftarı olan müelliflerin ifadelerine göre, muhaliflerinin bazı kumpasları sonucu azledildi. Paşa'nın taraftarlarından Celalzâde daha sonra Mısır valisi tayin edilecek ve burada isyan ederek "hain" olarak tarihe geçecek Ahmed Paşa'nın veziriazam olmak niyetiyle Pîrî Mehmed Paşa'ya tuzak kurduğunu, bu minvalde "Zemân-ı devlet-i Selîm Hânî'de *enâra'llâhu bürhânehû* mahrûse-i Mısır a'yânından İstanbul'a sürgün olan eşhâsın rüşvetleri alınub, anlara destûr virildi" yönünde söylentiler çıkarmış, bu söylentiler daha sonra mahkeme-ye intikal etmiş ve söylentileri soruşturmak üzere Ahmed Paşa'nın destekçilerinden Kazasker Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi görevlendirilmişti. Anlaşılan o ki Muhyiddin Çelebi, aleyhte bir karar vererek Paşa'nın veziriazamlıktan azledilmesinin yolunu açtı.⁶¹ Nitekim Paşa, aleyhinde verilen karar sonrasında 27 Haziran 1523'te azledildi.

61 Celalzâde, *Tabakat*, 147. Ayrıca bk. Yusuf Küçükdağ, "Pîrî Mehmed Paşa", 281. Buna mukabil *Hadaikü'l-Hakaik*'de Pîrî Mehmed Paşa'nın Rodos'un fet-hinden sonra buraya sürülenlerle ilgili usulsüz işlemler yaptığı bahanesiyle azledildiği ve daha sonra tekrar sadrazam olma ihtimali gündeme gelince Edirne kadısı olan oğlu Paşazâde Mehmed Efendi eliyle zehirletildiği rivayet edilmektedir (*Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî's-Şakâ'ik, Nev'izâde Atâyi'nin Şakâ'ik Zeyli, (İnceleme-Tenkitli Metin)* I, haz., Suat Donuk, ed., Derya Örs (İstanbul, 2017), 470-471).

Kemalpaşazâde'nin III. Mütevekkil ve diğer Mısır sürgünlerine bazı devlet adamlarının haksız yere zulmettiğini belirttiği kişiler arasında Pîrî Mehmed Paşa'nın da olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca müellifin, sürgündekilere kötü muamele ettikleri ve onların sefih bir hayat yaşamalarına sebep olduklarına dair sert ifadeleri büyük ihtimalle Muhyiddin Çelebi'nin Mısır sürgünleriyle ilgili soruşturmasının da sonucunu yansıtmaktadır.⁶² Kemalpaşazâde, Memlûk sürgünleriyle ilgili Yavuz Sultan Selim'i masum bir konuma yerleştirirken bu hususta devlet adamlarını suçlu gösterir. Müellifin böyle bir anlatımı tercih etmesinin arkasında, sürgünlerin Kanuni devrinde mahkeme kararıyla affedilmeleri ve onların sürülmelerine sebep olanların suçlu bulunmalarının etkisi olmalıdır. Kemalpaşazâde böyle yaparak Yavuz Sultan Selim'i yanlış bir uygulama yapmaktan ve zalim olmaktan uzak tutmaya çalışmış gibidir. Buna mukabil Diyarbekrî, III. Mütevekkil'in sürülmesini doğru bir hareket olarak görür ve bu uygulamayı bizzat sultanın tasarrufu olarak izah eder.

Mütevekkil, Hain Ahmed Paşa İsyanına Destek Verdi mi?

Mısır sürgünlerine yaptığı muamele gerekçe gösterilerek azledilen Pîrî Mehmed Paşa'nın yerine İbrahim Paşa veziriazam tayin edildi. Veziriazam olacağını uman ikinci vezir Ahmed Paşa ise bu atamaya kızdı, kendisinin vali ola-

62 Kemalpaşazâde, Mısır sürgünleri meselesinde Fenarizâde'nin kararını yansıtmış olsa da başka hususlarda iki ilmiye mensubunun aralarının oldukça açık olduğu da bilinmektedir (Mehmet Gel, "Kanûnî Devrinde "Müftî" ile Rumeli Kazaskeri Arasında Bir "Hüccet-i Şer'iyye" İhtilafı Yahut Kemalpaşazâde-Fenârîzâde Hesaplaşması", *Osmanlı Araştırmaları*, XLII (İstanbul 2013), 53-91.

rak Mısır'a gönderilmesini istedi ve bu talebi kabul edildi. Paşa, Mısır'a geldikten kısa bir süre sonra 1524 Ocak'ında Osmanlı idaresine isyan etti, kendi adına hutbe okuttu ve para bastırarak sultanlığını ilan etti.⁶³

Bazı araştırmalarda halifenin Mısır'a döndükten sonra Hain Ahmed Paşa'nın 1524 Ocak'ında başlattığı isyan hareketine destek olduğu, Paşa'nın III. Mütevekkil ve dört başkadiya sultanlığını zorla tanıttığı ileri sürülmüştür.⁶⁴

Ahmed Paşa'nın başını çektiği isyan sırasında Kahire'de olan ve isyanı en ayrıntılı anlatan müelliflerin başında gelen Diyarbekri, kalkışmaya dair şunları kaydeder: "Vasf-ı Saltanat-ı Ahmed Paşa-yı Hâin: Ve şehir-i mezkûrün on altıncı gününde Ahmed Paşa çıkup Torabay Evi'nin mak'adında oturup dahi halife-i Abbâsiyi ve dört kadu'l-kuzâtları âdemler gönderüp getürdü." Diyarbekri'nin bizzat müşahit olarak naklettiğine göre Ahmed Paşa ve taraftarları, Abbâsi halifesi ile dört başkadiyayı ikna etmek için bir konuşma yaptılar. Konuşmalar sonunda bazı itirazlar olsa da halife ve kadılar, paşanın sultanlığını tanıyarak ona biat etmek zorunda kaldılar.⁶⁵

Diyarbekri'nin verdiği bilgiler bazı sıkıntılar ihtiva

63 Her ne kadar bazı kaynaklarda farklı tarihler ileri sürülse de (İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 2: 102-103, 105), isyanın 1524 Ocak'ında başladığı, yaklaşık bir ay sonra yani 1524 Şubat'ı sonlarında bastırıldığı ve Ahmed Paşa'nın öldürüldüğü anlaşılmaktadır (Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti* (İstanbul, 1990), 81-82). İsyân hakkında genel bilgiler için bk. Abdülkadir Özcan, "Ahmed Paşa, Hain", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2:113; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, 77-81.

64 Barthold, *Halife ve Sultan*, 108. Barthold'a atıf yaparak Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, 262.

65 Ali Emiri, *Tarih*, no. 596, vr. 418b-419a. Ayrıca bk. Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, 80.

eder. Bunların başında da daha sonraki sayfalarda III. Mütevekkil'in Kahire'ye Ahmed Paşa'nın isyanından sonra 4 Safer 931/1 Aralık 1524'te geldiğini kaydetmesidir. Bu iki bilgi arasındaki tenakuz sebebiyle araştırmacılar Diyarbekri'nin isim vermeden "Abbâsî Halifesi" olarak zikrettiği kişinin III. Mütevekkil değil de onun babası Yakub olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.⁶⁶ Ancak bu iddia yanlıştır. Nitekim Yakub, 1521'de yani Ahmed Paşa'nın isyanından çok önce vefat etmiştir.⁶⁷ Buna mukabil Diyarbekri'nin "Abbâsî Halifesi" olarak nitelendirdiği kişinin ne Yakub ne de III. Mütevekkil olmadığı kesindir ama şimdilik yazarın bununla kimi ifade ettiği anlaşılmamaktadır.

İsyan hakkında bilgi veren ve isyandan kısa bir süre sonra Mısır'a giden Celalzâde, Ahmed Paşa'nın "taht-ı Mısır'a geçüp sultân" olduğunu, "tebdil-i sikke ve hutbe" ettiğini yazar ve halifelik iddiasında bulunduğunu kaydeder. Ancak paşanın bu isyanda ne başkadırlardan ne de halifeden biat aldığına temas eder.⁶⁸ Osmanlı müelliflerinden Solakzâde ise Ahmed Paşa'nın "sikke-i sultaniyi" iptal edip kendi adına para bastırdığını, "kuzât-ı erba'ayı cebren ve kahren kılıç ile kendüye bi'at" ettirdiğini kaydeder ama o da halifenin biatından bahsetmez.⁶⁹

Hem Diyarbekri'nin hem de diğer Osmanlı müelliflerinin verdikleri bilgilerden 1524 Ocak'ında başlayıp 1524 Şubat'ında bastırılan Ahmed Paşa isyanında III. Mütevekkil'in fiilen bir dahlinin bulunmadığı anlaşılmaktadır.

66 Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, 80.

67 İbn İyâs, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi*, 351-352.

68 Celalzâde, *Tabakat*, 152; Bostan Çelebi, *Süleymannâme*, vr. 63b-68a.

69 Süleyman Lokmacı, "Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 544.

Mütevekkil'in İstanbul'daki Son Zamanları ve Kahire'ye Geri Gönderilmesi

En büyük rakibi Ahmed Paşa'nın ortadan kaldırılmasından sonra Veziriazam İbrahim Paşa, 22 Mayıs 1524'te Kanuni Sultan Süleyman'ın kız kardeşi ile evlendi. Bu düğün vesilesiyle padişahın huzurunda ulema "Yâ Dâvûdu innâ cealnâke halîfeten fîl ardı fahkum beynen nâsi bil hakkı ve lâ tettebiil hevâ fe yudilleke an sebîlillâhi, innellezîne yadillûne an sebîlillâhi lehum azâbun şedîdun bi mâ nesû yevmel hisâb (hisâbi)"⁷⁰ ayetini müzakere etti. Her ne kadar kaynaklarda bir bilgi mevcut değilse de halifelik/hilafet mevzuunun ele alındığı bu ilim meclisinde III. Mütevekkil'in de bulunması muhtemeldir.⁷¹

İstanbul'da kaleme alınan çağdaş Osmanlı kaynakları, III. Mütevekkil'in Yedikule'den çıkarıldığını ve Mısır'a gönderildiğini yazar. Fakat halifenin Kahire'ye ne zaman gönderildiğine dair tam tarih zikretmezler. Halifenin Mısır'a geri gönderilmesine dair kesin tarih Diyarbekrî tarafından verilir. Bu bağlamda Diyarbekrî, Halife III. Mütevekkil'in Kahire'ye gelişine dair 4 Safer 931/1 Aralık 1524 tarihi kaydıyla şunları yazar: "Ve ayın dördüncü gün merhum ve mağfur Sultân Selim devrinde İslambol'a sürgün giden halife-i Abbâsî kimseye destur virilüp gine Mısır'a geldi ve haber virdi ki Sultân Kansu Gavrioğlu İbrahim Paşa'yla bile geliyor. Ehl-i Mısır bu sözü işidüp ziyâde ta'accüb edüp Sultân Süleyman hazretlerinin *sellemeihül-lâhü* ne mertebede kuvvet ve kudreti olduğunu bildiler."⁷²

70 Ona dedik ki: "Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna uyma, yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır." (Sâd Sûresi, 38:26).

71 Kanuni'nin huzurunda mezkûr ayetin müzakeresi hakkında bk. Celalzâde, *Tabakat*, 158-159.

72 Ali Emiri, *Tarih*, no. 596, vr. 435b-436a. Ayrıca bk. Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, 80; Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, 339.

Diyarbakır'ın verdiği bilgiler sayesinde III. Mütevekkil'in Kahire'ye ne zaman geri döndüğü hususundaki muallaklık da ortadan kalkmaktadır. Halifenin Kanuni Sultan Süleyman'ın huzurunda halifelik/hilafet meselesi tartışıldıktan sonra Mısır'a gitmesine izin verilmesi ve bunun Diyarbakır'ın de ifade ettiği üzere "Sultân Süleyman hazretlerinin ne mertebede kuvvet ve kudreti" olduğunun bir göstergesi olarak telakki edilmesi manidardır. Bu husus hilafetin devri meselesinde ayrıca ele alınmalıdır. Fakat diğer birçok meselede olduğu gibi III. Mütevekkil'in gönderilmesi meselesinde de kaynakların suskun kalması, şimdilik araştırmacıyı faraziyeleri ve sualleriyle baş başa bırakmaktadır.

III. Mütevekkil'in Mısır'a dönüşüyle ilgili en ayrıntılı bilgileri muahhar müelliflerden Evliyâ Çelebi verir ve şunları nakleder:

Bi-emri Hudâ Selim Hân merhûm olup Süleymân Hân ile ül-fet ederken el-Mütevekkil'in pederinin Mısır'dan fevti haberi gelüp Süleymân Hân izniyle Mısır'a halife olmağa me'zûn olup Ebussu'ûd hazretleri huzûrunda dest-bûs edüp bir donanma-i azîm ile Pılak Mustafâ Paşa kapudan paşa⁷³ olup el-Mütevekkil Alallâh'ı tevekkülen alallâh deyüp İslambo'dan yedi günde İskenderiyye'de lenger-endaht edüp andan iki günde Mısır'a dâhil olup vâli-i Mısır Dâvûd Paşa⁷⁴ istikbâl edüp alay-ı azîm ile ecdâdları tahtı olan Kal'atü'l-kepş'de meks etdirüp mesned-i hilafete cülûs eder. Müddet-i hilafet 23 sene. Ve yine sene 905⁷⁵

73 Evliyâ Çelebi burada bir takdim-tehir yapmış gibidir. Zira III. Mütevekkil'in Mısır'a gönderildiği tarihte kaptanıderya ya Bayram Paşa ya da Süleyman Paşa idi. Evliyâ'nın ismini verdiği ve tarih kayıtlarında lakabı Palak/Yalak/Yaylak/Yapalak/Baylan/Baylak/Çıplak gibi farklı şekillerde kaydedilen Mustafa Paşa ise 1520-1522 yılları arasında kaptanıderyalık yaptı (İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V (İstanbul, 1971), 179-180).

74 Evliyâ Çelebi, III. Mütevekkil'in Davud Paşa'nın Mısır valiliğinde Kahire'ye geldiğini kaydederek yanılmıştır. Zira Davud Paşa, 11 M 945/9 Haziran 1538'de Mısır valisi tayin edilmiş ve bu görevde 13 Rebülevvel 956/11 Nisan 1549'a kadar kalmıştır.

75 Metinde "905" olarak kaydedilmiş fakat bunun 950 olması gerekir.

târihinde Dâvûd Paşa asrında fevt olup Sitti Nefise cenbinde defn olunup âl-i Abbâsiyân'ın Mısır'a halife mesâbesinde olanlar bunda inkırâz buldu.⁷⁶

III. Mütevekkil'in Kahire'ye dönüşüne dair Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgiler önemlidir. Her ne kadar bazı bilgilerde takdim-tehir yapsa da Osmanlı seyyahının yazdıklarının üzerinde durulması gerekir. Diğer Osmanlı kaynaklarında mevcut olmayan bu bilgilerin menşei büyük ihtimalle Evliyâ'nın Mısır'da iken duydukları veya okuduklarıdır. Bilgilerin kaynağından mütevellit olsa gerek Evliyâ, III. Mütevekkil'in Kahire'ye halife olarak gönderildiğini ve burada da bu şekilde karşılandığını yazar.

Başka bir muahhar müellif Cenabî Mustafa Efendi de *Dürr-i Mekkûn ve Sırr-ı Masun/Gülşen-i Tevârih* adlı dünya tarihinde, her ne kadar Yavuz Sultan Selim devrinde olduğunu yazsa da III. Mütevekkil'in hapisten çıkartılarak Mısır'a gönderildiği, günlük 60 akçe de gelir tayin edildiğini, halifenin Ömer ve Osman adındaki iki oğluna da hazine-i âmireden ulufe verildiğini belirtir.⁷⁷

1 Aralık 1524'te Kahire'ye vasil olan III. Mütevekkil, şehre geldiğinde burada hâlâ Güzelce Kasım Paşa vali olarak bulunuyordu.⁷⁸ Halifenin Mısır'a döndükten sonra nasıl bir hayat sürdüğüne dair kaynaklarda neredeyse hiçbir bilgi bulunmaz. Yalnızca Kutbettin Mekki, 943/1536-1537'de Kahire'de iken III. Mütevekkil'i de görmüş ve günlüğünde onun "Mısır'a döndüğünü ve burada halife

76 *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, 10: 300-301. Evliyâ Çelebi, 10. cildin başında da benzeri bilgileri yazar (*Seyâhatnâme*, 10: 30).

77 Cenabî Mustafa Efendi, *Dürr-i Mekkûn ve Sırr-ı Masun/Gülşen-i Tevârih*, TSMK, Revan, no. 1136; görüntü no. 61; Hazine, no. 1607, vr. 26b. Bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshalarında ise metin küçük farklarla nakledilir (Nuruosmaniye, no. 3097, vr. 26a; Nuruosmaniye, no. 3107, vr.).

78 Güzelce Kasım Paşa'nın Mısır valiliği hakkında bk. Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, 82-83.

olduğunu” yazmıştır.⁷⁹ Bu bilgi haricinde halifenin 10 Kasım 1543’te⁸⁰ Kahire’de vefat edene kadar neler yaptığına dair şimdilik bir bilgiye sahip değiliz.

Son Abbâsî Halifesi III. Mütevekkil’in 1543’te vefatıyla birlikte “Mısır’daki Abbâsî hilafeti” de sona erdi.⁸¹ Bundan sonra hilafetin mahiyeti etrafında şekillenen tartışmalar muhtelif tezler ileri sürülerek bambaşka mecralara da taşınmaya başlandı. Bu mecralardan biri de hâlâ tam manasıyla incelenmemiş olan Osmanlı hilafetidir.

Sonuç

1516’da esir düşen, 1517 Haziran’ında Kahire’den İstanbul’a sürülen ve 1524’e kadar Osmanlı başkentinde sürgün hayatı yaşadıktan sonra 1524’te tekrar Kahire’ye gönderilen III. Mütevekkil, 1543’te burada vefat etti. Biz bu çalışmada, ana kaynaklar ve arşiv belgeleri ışığında III. Mütevekkil’in 1516-1543 yılları arasındaki hayatını ele almaya çalıştık. İncelemelerimiz sonucunda modern araştırmaların önemli bir kısmında ileri sürüldüğünün aksine Yavuz Sultan Selim’in daha Halep’te karşılaştığı günden itibaren III. Mütevekkil’e Memlûk sultanlığının hâkim olduğu bölgelerde iktidarını tesis ve tahkim etmek için önemli vazife ve misyon yüklediğini, Osmanlı sultanının halifeye karşı tutumunun Memlûk Sultanı Tomanbay’ın yakalanmasından sonra esaslı bir değişime uğradığını müşahade ettik.

79 Barthold, *Halife ve Sultan*, 107.

80 Barthold, *Halife ve Sultan*, 107.

81 Cenâbi Mustafa Efendi, *Dürr-i Mekkûn ve Sırr-ı Masun/Gülşen-i Tevârih* TSMK, no. 1607, vr. 26b: “Mütevekkil, Mısır’da olan hulefâ-i Abbasiyenin âharıdır, andan sonra benî-Abbasdan halife kalmadı”. *Evliyâ Çelebi Seyâhat-nâmesi*, 10: 300-301; “Müddet-i hilâfet 23 sene. Ve yine sene 905 târihinde Dâvûd Paşa asrında fevt olup Sitti Nefise cenbinde defn olunup âl-i Abbâsiyân’ın Mısır’a halife mesâbesinde olanlar bunda inkirâz buldu”.

Halifenin İstanbul'daki sürgün hayatının ve Yedikule'de hapsedilmesinin yalnızca III. Mütevekkil'in "sefiş bir hayat sürmeye" başlamasıyla izah edilemeyeceğini, halifenin İstanbul'daki günlerine dair en önemli bilgileri veren İbn İyâs ile Kemalpaşazâde'nin yazdıklarının mukayeseli kullanılması hâlinde hapsedilme hadisesinin ve bunun arkasındaki saiklerin daha iyi anlaşılacağını ve bunun da zaten kısa bir süre olduğunun anlaşıldığını tespit ettik. Ele aldığımız konuya dair tamamen ihmal edilmesine rağmen Evliyâ Çelebi'nin de değerli bilgiler naklettiği görölmüştür. Nitekim halifenin İstanbul'da Pîrî Mehmed Paşa'nın sarayında misafir edildiği ve Kahire'ye nasıl döndüğüne dair en ayrıntılı bilgileri onun verdiği anlaşılmıştır.

Diğer taraftan modern çalışmalarda Yavuz Sultan Selim'in Mısır ulemasına kendi saltanatının meşruiyeti için halifeden bir tasdik alması gerekip gerekmediğine dair rivayetin hayal mahsulü veya uydurma olmayıp 16. yüzyıl müelliflerinden Diyarbekrî tarafından nakledildiğini tespit etmiş bulunmaktayız. Ayrıca III. Mütevekkil'in Hain Ahmed Paşa'nın Kahire'de başlattığı isyan sırasında burada bulunmadığı, hâliyle Paşa'ya biat ederek onun sultanlık iddiasını meşrulaştırmadığı kesindir. Ve bugüne kadar üzerinde durulmamasına rağmen III. Mütevekkil'in 1524'te Kahire'ye geri gönderilmesinde Veziriazam Pîrî Mehmed Paşa'nın azledilmesinin önemli bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Bu yazıda, Osmanlı halifeliği tartışmalarının en önemli meselesi hâline gelmiş bulunan son Abbâsî Halifesi III. Mütevekkil'in hilafeti bir törenle Yavuz Sultan Selim'e devredip etmediği meselesi üzerinde ise hiç durulmadı. Çünkü zikredilen husus müstakil bir çalışmaya konu olacak kadar farklı sorunları ihtiva etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları ve Kaynak Eserler

- "Abdusamed Diyarbekri". Erişim Tarihi: 10.04.2018. <https://ottomanhistorianuchicago.edu/tr/historian/abdussamed-diyarbekri>
- Abdülkerim b. Abdurrahman. *Târih-i Mısır*. Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa Kısım, no. 705.
- Bostan Çelebi. *Süleymannâme*.
- Celalzâde. *Selimmâme*. Nşr. Ahmet Uğur ve Mustafa Çuhadar. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Cenâbî Mustafa Efendi. *Dürr-i Mekkûn ve Sırr-ı Masun/ Gülşen-i Tevârih*, TSMK, Revan, no. 1136; Hazine, no. 1607; Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, no. 3097; Nuruosmaniye, no. 3107.
- Demirtaş, Funda. "Celal-zâde Mustafa Çelebi. Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik". Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Diyarbekri. *Tercüme-i en-nüzhe es-seniyye fi zikr el-hulefa ve'l-müluk el-misriyye*. Haz. Ali Emiri, *Tarih*, no. 596.
- Doğan, Metin. "Çerkesler Kâtibi Yusuf'un Selim-nâmesi'nin Mukâyeseli Metin Tenkidi ve Değerlendirmesi". Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987.
- Erkan, Nevzat. "Celalzade Salih ve Tarih-i Mısır-ı Cedid Adlı Eseri (Edisyon Kritik)". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.
- Evliya Çelebi. *Seyâhatnâme*. Haz. Seyid Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankof. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Hasan Paşa. *Tevârih-i Mısır-ı Kahire*. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Kısım, no. 4877.
- Hatunoğlu, Yalçın. "İdris-i Bidlisi'nin Selim-namesinde Doğu Anadolu'nun Fethi". Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Hayajneh, Eman. "İbn Zümbül'ün 'Vâkıatu Sultan Selim ve es-Sultan Kaṣṣu el-Gavri' Adlı Eserinin Tahlil ve Değerlendirilmesi". Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

- İbn İyâs. *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi (Bedâ'î'ü'z-Zühûr fî Vekayî'i' Duhûr)*. Trc. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- İdrîs-i Bidlîsî. *Selîm Şah-nâme*. Thk. Hicabi Kırlangıç. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Kemal Paşa-zâde. *Tevârih-i Âl-i Osman- X. Defter*. Nşr. Şefaettin Severcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Kökoğlu, Ali. "Kemal Paşa-zâde'nin Selim-nâmesi". Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1994.
- Lokmacı, Süleyman. "Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015.
- Muhyî-i Gülşenî. *Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşenî*. Nşr. Mustafa Koç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2014.
- Nev'izâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli. Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fî Tekmiletî's-Şakâ'ik, (İnceleme-Tenkitletli Metin) I*. Nşr. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017.
- Seslikaya, Ali. "Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu ve Mısır Seferi Menzîl nâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi: Transkripsiyon ve Değerlendirme". Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2014.
- Severcan, Şefaettin. "Keşfî'nin Selim-nâmesi". Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.
- Tansel, Selâhattin. "Silâhşor'un Feth-nâme-i Diyâr-ı Arab Adlı Eseri". *Tarih Vesikaları Dergisi* 2/17 (1958): 445.
- Tercüme en-nüzhe es-seniyye fî zikr el-hulefa ve'l-müluk el-mısıryye*. Londra: British Library, Add. 7846.
- Tınaz, Samet. "Rıdvânpaşazâde Abdullah Çelebi. Târih-i Mısır (İnceleme ve Metin)". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2016.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), no. 6341 (eski numarası)/756 (yeni numarası); no. 6341 (eski numarası)/756 (yeni numarası); no. E 759/6-1.

Araştırma Eserleri

- Aktan, Ali. "Mısır'da Abbâsî Halifeleri". *Belleten*. LV/214 (1991): 643-646.
- Arnold, T. V. "Halife". *İslam Ansiklopedisi*, 5:148-151. İstanbul: MEB, 1987.

- Barthold, Valisij Vladimiroviç. *İslam'da İktidarın Serüveni, Halife ve Sultan*. Trc. İlyas Kamalov. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006.
- Buzpınar, Ş. Tufan. "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirilmesi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 2/1 (2004): 113-131.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi II*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2011.
- Emecen, Feridun M. *Yavuz Sultan Selim (Gözden Geçirilmiş Yeni Baskı)*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.
- Gel, Mehmet. "Kanûnî Devrinde 'Müfti' ile Rumeli Kazaskeri Arasında Bir 'Hüccet-i Şer'iyye' İhtilafı Yahut Kemalpaşazâde-Fenârîzâde Hesaplaşması", *Osmanlı Araştırmaları*, XLII (2013): 53-91.
- Gümüsoğlu, Hasan. *İntikalinden İlgasına Osmanlıda Hilafet*. İstanbul: Kayhan Yayınları, 2011.
- İnalçık, Halil. "Osmanlı İmparatorluğu". Trc. Vahdettin Engin. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 93 (1994): 145-175.
- Kavas, Ahmet. "İbn Tolun, Şemseddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20: 415-416. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kortantamer, Samira. *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1993.
- Küçükdağ, Yusuf. "Pîrî Mehmed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 280-281. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Mahmud, Seyyid Muhammed es-Seyyid. XVI. Asırda Mısır Eyâleti. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990.
- Özcan, Abdülkadir. "Ahmed Paşa, Hain". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 113-114. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Selim, Mahmud Rızk. "İkinci Abbâsî Halifelîği". Trc. Ali Aktan. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1990): 357-368.
- Sümer, Faruk. "Yavuz Sultan Selim Halifelîği Devraldı mı?". *Belleken* LVI/217 (1992): 675-701.
- Tansel, Selâhattin. *Yavuz Sultan Selim*. Ankara: TTK, 2016.
- Tekindağ, Şehabettin. *Fatih'den III. Murad'a Kadar Osmanlı Tarihi (1451-1574) Ders Notları*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1977.